

**ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

Παναγιώτα Δακόλια

**Κοινωνικές και οικονομικές πτυχές της ζωής των δούλων στη ρωμαϊκή
Αίγυπτο επί τη βάσει των παπυρικών πηγών**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2017

Παναγιώτα Δακόλια

Κοινωνικές και οικονομικές πτυχές της ζωής των δούλων στη ρωμαϊκή Αίγυπτο επί τη βάσει των παπυρικών πηγών

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΟΠΤΗΣ:

A. Παπαθωμάς

ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

A. Παπαθωμάς

P. Χατζηλάμπρου

A. Μπάζου

Copyright ©, Παναγιώτα Δακόλια, 2017

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παπυρολογία είναι ένας επιστημονικός κλάδος ο οποίος τα τελευταία χρόνια παρουσιάζει δυναμική ανάπτυξη και φέρνει στην επιφάνεια νέες πληροφορίες για την αρχαιότητα, τόσο σε λογοτεχνικό επίπεδο όσο και σε εκφάνσεις που άπτονται της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Πολυάριθμα είναι τα παπυρικά ευρήματα που έχουν βρεθεί και μελετηθεί και δίνουν μια λεπτομερή εικόνα για το παρελθόν, αλλά πολυάριθμα παραμένουν και τα ευρήματα που δεν έχουν μελετηθεί ακόμα και κρύβουν έναν θησαυρό πληροφοριών. Το ενδιαφέρον μου για την ενασχόληση με την Παπυρολογία γεννήθηκε ήδη όταν ήμουν ακόμα σε προπτυχιακό επίπεδο, με τα εισαγωγικά μαθήματα στην Παπυρολογία που παρακολούθησα με καθηγητή τον κ. Αμφιλόχιο Παπαθωμά, Καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος μου έδειξε τον δρόμο των παπύρων δίνοντάς μου τα κατάλληλα εργαλεία και εφόδια για να τον εξερευνήσω. Στη συνέχεια, η παρακολούθηση σεμιναριακών μαθημάτων στις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές μου σπουδές στο μάθημα της Παπυρολογίας και της Παλαιογραφίας έθεσαν τα θεμέλια για τη συστηματική επαφή μου με το αντικείμενο και αποκρυστάλλωσαν την επιθυμία μου να εμβαθύνω στη μελέτη συγκεκριμένων πτυχών του κλάδου.

Η παρούσα εργασία στοχεύει στη μελέτη μιας συγκεκριμένης ομάδας του πληθυσμού της Αιγύπτου, αυτής των δούλων, υπό το πρίσμα των κοινωνικών, νομικών και οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στην Αίγυπτο κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Σε αυτό το εγχείρημα, είχα την αμέριστη συμπαράσταση και καθοδήγηση του επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Αμφιλόχιου Παπαθωμά, ο οποίος μου έδωσε τις κατευθυντήριες γραμμές, με ενθάρρυνε στην εκπόνηση της εργασίας μου και μου παρείχε πολύτιμες συμβουλές για τις οποίες του εκφράζω την απεριόριστη ευγνωμοσύνη και τις ευχαριστίες μου.

Παράλληλα, ευχαριστίες οφείλω στα μέλη της τριμελούς επιτροπής, την κ. Ροζαλία Χατζηλάμπρου, Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ και την κ. Αθηνά Μπάζου, Λέκτορα της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, των οποίων η ενθάρρυνση, η παρότρυνση και οι παρατηρήσεις συνετέλεσαν αποτελεσματικά στην ολοκλήρωση της εργασίας μου. Τέλος, αρωγός στην παρούσα εργασία στάθηκε και ο κ. Jean Straus, Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Λιέγης του Βελγίου, με το υλικό που μου παραχώρησε και τη βιβλιογραφία που μου πρότεινε. Τον ευχαριστώ θερμά.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	3
Περιεχόμενα.....	4
Εισαγωγή	5
Ορολογία.....	9
Ονοματοθεσία των δούλων.....	11
Πηγές δουλείας	12
Αγοραπωλησία δούλων.....	15
<i>Ἀνάκρισις</i>	18
Απογραφή	21
<i>Ἐπίκρισις</i>	23
Ιδιοκτήτες και δούλοι – γενική θεώρηση.....	25
Παραπτώματα δούλων	30
Συνιδιοκτησία δούλων	32
Συμβόλαια μαθητείας δούλων	35
Ασχολίες των δούλων	40
<i>Ἀποφορά</i> – μισθός	46
Φορολογία.....	49
Απελεύθερος – <i>ἐλευθέρωσις</i>	53
Συμπεράσματα: Δούλοι: άνθρωποι ή αντικείμενα;.....	63
Παράρτημα.....	68
Βιβλιογραφία	72

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Αίγυπτος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (31 π.Χ. – 284 μ.Χ.) αποτελούσε ένα πολυπολιτισμικό μωσαϊκό που απαρτιζόταν από ανθρώπους διαφορετικών καταβολών και κοινωνικο-πολιτικών συστημάτων. Το νομικό πλαίσιο που επικρατούσε στην Αίγυπτο κατά την περίοδο αυτή ήταν ιδιαίτερα περίπλοκο, δεδομένης της ύπαρξης πολλών συστημάτων δικαίου ταυτόχρονα. Παράλληλα με το γηγενές αιγυπτιακό δίκαιο, μετά τη μακεδονική κατάκτηση της Αιγύπτου μεταφέρθηκε και καθιερώθηκε και το ελληνικό δίκαιο, ενώ από την πτολεμαϊκή εποχή και ύστερα βρισκόταν σε ισχύ και η νομοθεσία των Πτολεμαίων που περιελάμβανε *νόμους, διαγράμματα, προστάγματα, διορθώματα και προγράμματα*.¹ Η ιδιάζουσα αυτή κατάσταση δεν φαίνεται να εξομαλύνθηκε με τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Αιγύπτου, η οποία έφερε στο προσκήνιο ένα επιπλέον σύστημα δικαίου, το ρωμαϊκό.²

Τρεις περιοχές της Αιγύπτου που προσαρτήθηκαν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία από τον Οκταβιανό διατήρησαν τη νομοθεσία τους, είχαν αυτονομία και πολλά πλεονεκτήματα. Αυτές ήταν η Ναύκρατη, η Αλεξάνδρεια και η Πτολεμαΐδα Ερμίου. Αργότερα, το 130 μ.Χ., ιδρύθηκε και η Αντινόπολη από τον αυτοκράτορα Αδριανό προς τιμήν του συντρόφου του, Αντίνοου ο οποίος πνίγηκε στην περιοχή, η οποία είχε την παραδοσιακή δομή μιας ελληνικής πόλης και ταυτόχρονα τα προνόμια μιας ρωμαϊκής κοινότητας. Ενώ οι πληροφορίες που έχουμε για τη Ναύκρατη και την Πτολεμαΐδα είναι πενιχρές, τα παπυρικά ευρήματα της Αντινόπολης παρέχουν πληθώρα πληροφοριών τόσο για την πολιτική δομή όσο και για τη ζωή των κατοίκων της.³

Επομένως, κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο, ως συνέχεια της πτολεμαϊκής περιόδου, το νομικό και διοικητικό πλαίσιο του οποίου τις επιταγές ακολουθεί η Αίγυπτος, είναι ένας συνδυασμός δύο παραδόσεων, της αιγυπτιακής και της ελληνικής, στις οποίες προστέθηκαν και επιρροές από το ρωμαϊκό σύστημα. Οι συνθήκες ζωής τόσο των ελεύθερων πολιτών όσο και των υποδουλωμένων πληθυσμών που διαμορφώθηκαν εντός αυτού του πλαισίου μάς δίνουν τη δυνατότητα, στον βαθμό που μας το επιτρέπουν οι πηγές, να μελετήσουμε και να καταγράψουμε την εξέλιξη διάφορων θεσμών, όπως αυτού της δουλείας. Όπως προκύπτει από τους παπύρους

¹ Η δημιουργία των *διαγραμμάτων* και *προσταγμάτων* ήταν εξαιρετικής σημασίας, καθώς περιελάμβαναν μια ευρεία γκάμα θεμάτων ξεκινώντας από νόμους που αφορούσαν τη δουλεία και τελειώνοντας με τις διαδικασίες και τα τυπικά σε μια εκτέλεση. βλ. Taubenschlag (1955) 13–4.

² Για το νομικό πλαίσιο της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου βλ. Παπαθωμάς (2014) 515–7.

³ Lewis (1983) 25–6.

και από άλλα είδη γραφής, π.χ. τα όστρακα, στη ρωμαϊκή Αίγυπτο εξακολουθούσε να ισχύει όπως και στην πολεμαϊκή ο θεσμός της δουλείας. Ένας τυπικός οίκος στις μητροπόλεις απαρτιζόταν από τους γονείς, τα παιδιά, ενδεχομένως και άλλους συγγενείς, και δούλους. Σε ορισμένες οικίες υπήρχαν τουλάχιστον ένας ή δύο δούλοι, ενώ εμφανίζονταν και οικογένειες που είχαν στην κατοχή τους περισσότερους.⁴ Ωστόσο, δούλοι και απελεύθεροι εμφανίζονταν σε μικρή συχνότητα στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, γεγονός που οφειλόταν στη μέτρια εν γένει οικονομική κατάσταση των περισσότερων κατοίκων της που ήταν τροχοπέδη για την κατοχή δούλων.⁵

Οι πλείστες των κοινωνιών της αρχαίας εποχής στηρίζονταν εν πολλοίς στον θεσμό της δουλείας. Εξ όσων γνωρίζουμε, στον αρχαίο κόσμο δεν υπήρχε δραστηριότητα στην οποία να μην συμμετείχαν δούλοι, με εξαίρεση τον πολιτικό τομέα, από τον οποίο γυναίκες, παιδιά και δούλοι αποκλείονταν. Ο ελληνικός κόσμος βασιζόταν στην εξαρτημένη εργασία, η οποία ήταν αναγκαία προκειμένου να καλυφθούν ανάγκες της γεωργίας, του εμπορίου, της βιοτεχνίας, των δημόσιων έργων, του πολέμου. Η δουλεία όχι μόνον ήταν αναγνωρισμένη ως νόμιμος θεσμός, αλλά ταυτόχρονα είναι αναντίρρητο ότι ήταν συνυφασμένη με τις πρακτικές ανάγκες της καθημερινής ζωής, ενώ απουσίαζε εντελώς η ιδέα ότι αποτελούσε περιττή πολυτέλεια.⁶

Στην Αίγυπτο, οι περισσότεροι δούλοι είτε απασχολούνταν στις οικιακές εργασίες είτε εκπαιδεύονταν κατάλληλα ώστε να συμμετάσχουν στην παραγωγική διαδικασία. Έχει παρατηρηθεί ότι οι δούλοι απουσίαζαν γενικά από την αγροτική παραγωγή, παρόλο που ήδη από τις αρχαίες κοινωνίες η αγροτική εργασία ήταν μια από τις βασικές τους ασχολίες. Η σχετική απουσία τους δικαιολογείται από την ύπαρξη των ελεύθερων γηγενών αγροτών, οι οποίοι ζώντας σε συνθήκες οριακής επιβίωσης προσέφεραν τις υπηρεσίες τους όποτε ήταν αναγκαίο, και μάλιστα, πιο οικονομικά σε σχέση με τους δούλους, για τους οποίους απαιτούνταν τόσο τα αρχικά τους έξοδα όσο και η ετήσια συντήρησή τους. Επιπλέον, οι γόνιμες εκτάσεις της Αιγύπτου ήταν αρκετά μικρότερες σε σχέση με εκείνες της Ιταλίας ή της βόρειας Αφρικής, καθώς περιορίζονταν στη στενή κοιλάδα του Νείλου και ως εκ τούτου επαρκούσε η οικονομική εκμετάλλευση των ελεύθερων γηγενών χωρίς να ήταν απαραίτητη η επιπρόσθετη χρήση δούλων.

⁴ Μία τέτοια περίπτωση είναι γνωστή από τον πάπυρο της Οξυρρύγχου που χρονολογείται το 111 μ.Χ. (P.Oxy. XLVI 3197) σύμφωνα με τον οποίο ο πατέρας και οι τρεις γιοι του είχαν έναν μεγάλο αριθμό δούλων.

⁵ Scheidel (2011) 290.

⁶ Η βιβλιογραφία αναφορικά με τον θεσμό της δουλείας τόσο στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο όσο και ειδικότερα στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο είναι άφθονη. Ενδεικτικά αναφέρονται: Westermann (1955), Biežuńska-Małowist (1977), Finley (1980), Wiedemann (1981), Bradley (1984), Phillips (1985), Bradley (1994), Zelnick-Abramovitz (2005), Bradley — Cartledge (2011) κ.τ.λ.

Όσον αφορά στην προέλευση και στην αξιοποίηση των δούλων στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, τα παπυρικά ευρήματα δίνουν επαρκή στοιχεία, τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια. Πριν από τη ρωμαϊκή εποχή, η παρουσία δούλων στην Αίγυπτο οφειλόταν εν πολλοίς στους επεκτατικούς πολέμους και λιγότερο στη φυσική αναπαραγωγή τους. Οι επεκτατικοί πόλεμοι που είχαν αρχίσει ήδη από τον 2^ο π.Χ. αιώνα είχαν ρίξει τους αιχμαλώτους κατά δεκάδες χιλιάδες στα σκλαβοπάζαρα. Από τη στιγμή που οι ενήλικοι δούλοι μπορούσαν να αγορασθούν σε υπερβολικά χαμηλές τιμές, οι ιδιοκτήτες των δούλων δεν έβρισκαν λόγο να ανατρέφουν τους απογόνους τους. Παράλληλα, ο ρυθμός της παιδικής θνησιμότητας αυξανόταν συνεχώς, με αποτέλεσμα τα παιδιά να μην φτάνουν στην κατάλληλη ηλικία κατά την οποία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ώστε να φέρουν στον ιδιοκτήτη κάποια οικονομική απολαβή για την επένδυσή τους.⁷

Η κατάσταση όμως άλλαξε δραματικά κατά τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Οι πόλεμοι μετριάστηκαν με αποτέλεσμα ο αριθμός των διαθέσιμων για αγορά αιχμαλώτων πολέμου να μειωθεί κατακόρυφα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ιδιοκτήτες των δούλων άλλαξαν την τακτική τους και πλέον ενθάρρυναν τους δούλους να τεκνοποιήσουν, και έτσι οι *οίκογενείς* και *έγχώριοι* έκαναν τις πρώτες τους εμφανίσεις στους παπύρους.⁸ Οι *οίκογενείς* και *έγχώριοι* δούλοι ακούγονταν αρκετά δελεαστικοί στους πιθανούς αγοραστές τους, λόγω της ενδεχόμενης ανθεκτικότητάς τους στις τοπικές συνθήκες ζωής, σε αντίθεση με τους εισαγόμενους δούλους των οποίων η προέλευση και ιστορία δεν ήταν εύκολο να εξακριβωθούν. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν αν οι γηγενείς δούλοι κοστολογούνταν ακριβότερα, ωστόσο υπήρχε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο απαγορευόταν η εξαγωγή τους από την Αίγυπτο,⁹ όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα στη συνέχεια. Συγχρόνως, μόλις ένας μικρός αριθμός δούλων εξακολουθούσε να εισάγεται στην Αίγυπτο από άλλα μέρη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ή και πέρα από τα σύνορά της. Ενδεικτικά, μεταξύ των τοποθεσιών που αναγράφονται στους παπύρους αναφέρονται η Θράκη, η Φρυγία, η Παμφυλία, η Μαυριτανία.¹⁰ Εν τω μεταξύ, η ελληνική συνήθεια να ανατρέφονται τα έκθετα παιδιά ως δούλοι πέρασε και στην Αίγυπτο, ήδη από την πτολεμαϊκή εποχή, και έτσι ένα μέρος δούλων προέκυψε από τα παιδιά αυτά.

⁷ Lewis (1983) 57.

⁸ Legras (2009) 78.

⁹ Biezuńska-Małowist (1977) 30–2.

¹⁰ Lewis (1983) 57–8.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναλυθούν οι κοινωνικές και οικονομικές πτυχές της ζωής των δούλων της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου επί τη βάσει των παπυρικών ευρημάτων. Οι δούλοι έκαναν την εμφάνισή τους σε αρκετές πτυχές της καθημερινής ζωής των ανθρώπων της Αιγύπτου, κυρίως στον οικιακό αλλά και στον κοινωνικό και οικονομικό τομέα, ενώ απουσίαζε η ευρεία απασχόλησή τους στη διοίκηση. Παρά τη συχνή εμφάνισή τους, ωστόσο, είναι δύσκολο να δηλώσουμε για την Αίγυπτο ότι η οικονομία της στηριζόταν αποκλειστικά στην εκμετάλλευση των δούλων. Η χρήση τους φαίνεται ότι κάλυπτε κυρίως τις προσωπικές ανάγκες των ιδιοκτητών τους, οι οποίοι βλέποντας στο πρόσωπό τους μια προσοδοφόρα επένδυση, δεν δίσταζαν να τους παράσχουν την απαραίτητη εκπαίδευση. Οι σχέσεις που ανέπτυσαν μεταξύ τους δούλοι και ιδιοκτήτες ήταν συνήθως ευνοϊκές και συχνά οδηγούσαν μέχρι την απελευθέρωση των πρώτων, ωστόσο είναι καταγεγραμμένες και περιπτώσεις κακοποίησης των δούλων καθώς και η παρεπόμενη φυγή τους. Σε πολλές εκφάνσεις της ζωής των δούλων είναι αξιοσημείωτος ο δυϊσμός τους, η ταυτόχρονη δηλαδή αντιμετώπισή τους σε κοινωνικό και νομικό επίπεδο όχι μόνο ως προσώπων αλλά και (κυρίως) ως αντικειμένων. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί, επομένως, τόσο στην εκμετάλλευσή τους στην παραγωγή όσο και στις πτυχές της ζωής τους κατά τις οποίες αντιμετωπίζονται με αυτή τη διπλή υπόσταση: από τη μία πλευρά, θα εξεταστούν η προέλευσή τους, οι διαδικασίες με τις οποίες καταγράφονταν και πιστοποιούνταν ως δούλοι, με απώτερο σκοπό την πώλησή τους ή την εξασφάλιση των ιδιοκτητών τους ότι δεν θα ζημιωθούν χάνοντας το περιουσιακό τους στοιχείο, οι συνθήκες διαβίωσής τους· από την άλλη μεριά θα ερευνηθούν οι δεσμοί που αναπτύσσονταν μεταξύ δούλων και ιδιοκτητών αλλά και κατά πόσο υπήρχε η δυνατότητα των ίδιων των δούλων να αποκτήσουν μια σχετική ελευθερία, είτε σε οικογενειακό επίπεδο με τη δημιουργία οικογένειας είτε σε οικονομικό επίπεδο ασκώντας ανεξάρτητη εργασία και αποκτώντας δικά τους περιουσιακά στοιχεία, αποσκοπώντας στην εξαγορά της ελευθερίας τους. Τέλος, μέσα από την αξιοποίηση και τη μελέτη παπυρικών πηγών της ρωμαϊκής περιόδου θα αναλυθούν οι ευρύτερες υποχρεώσεις και τα δικαιώματα – αν και κατά πόσο αυτά υπήρχαν – των δούλων της Αιγύπτου.

Ορολογία

Όπως προκύπτει από τα παπυρικά ευρήματα της ελληνορωμαϊκής περιόδου, ο συνήθης όρος που απαντά είναι *δούλος/δούλη*. Η δεύτερη ονομασία είναι το *άνδράποδον*, η οποία συναντάται ως επί το πλείστον σε επίσημα δημόσια έγγραφα, κυρίως νομικού χαρακτήρα, αλλά και σε πράξεις αγοραπωλησίας δούλων, σε φορολογικές δηλώσεις, μερικές δε φορές και σε αναφορές ή μηνύσεις που απευθύνονταν στις αρχές· ωστόσο, ο όρος αυτός έρχεται δεύτερος ως προς τη συχνότητα χρήσης του συγκριτικά με τον όρο *δούλος*.

Δεν είναι σπάνια τα έγγραφα στα οποία συναντώνται οι όροι *σῶμα*, *σωμάτιον*, *παῖς*, *παιδίσκη*, *παιδάριον* και *παιδίον*. Κατά την ελληνορωμαϊκή εποχή οι όροι *παῖς*, *παιδίσκη* και *παιδάριον* ήταν δυνατόν να παραπέμπουν τόσο σε δούλους όσο και σε ελεύθερους πολίτες. Παρ' όλα αυτά, αν δεν υπάρχει ξεκάθαρη αναφορά σε ελεύθερα παιδιά ή εφήβους ή δεν γίνεται κατανοητή από τα συμφραζόμενα, οι όροι μπορούν με σχετική ασφάλεια να αποδώσουν την ιδιότητα του δούλου στα αναφερόμενα πρόσωπα. Η συνοδεία των επιθέτων *δουλικός* ή *οἰκετικός* και σπανιότερα *ὁ ἐμός* ή *ὁ ἴδιος* καθιστούν σαφές ότι γίνεται λόγος για δούλους.¹¹

Συχνά στους παπύρους οι όροι *παιδίον* και *σωμάτιον* αναφέρονται στα παιδιά της *κοπρίας*, τα παιδιά δηλαδή τα οποία είχαν εγκαταλειφθεί από τους γονείς τους και κάποιος τα αναλάμβανε προορίζοντάς τα τις περισσότερες φορές για δούλους. Στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, η έκθεση (*expositio*) παιδιών, πράξη που συνηθιζόταν και στον ελλαδικό χώρο, φαίνεται να αποτελούσε μια συχνή πρακτική. Καθώς κατά την πτολεμαϊκή περίοδο τα στοιχεία που δίνονται σχετικά με αυτή τη συνήθεια είναι πενιχρά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πρακτική αυτή επανήλθε στις αρχές της ελληνορωμαϊκής εποχής. Οι υψηλές τιμές των δούλων στα σκλαβοπάζαρα οδηγούσαν τους πολίτες στην ανατροφή ενός έκθετου παιδιού που προοριζόταν να γίνει δούλος, παρά το αυξημένο ρίσκο ενός πρόωρου θανάτου.¹² Η έκθεση αφορούσε σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα τα νεογέννητα παιδιά θηλυκού γένους, αν και ο βαθμός της γενίκευσης του φαινομένου και στα αρσενικά παιδιά ήταν άμεσα συνδεδεμένος με ευρύτερους κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες. Στον P.Oxy. IV 744 ο *Ιλαρίων* προτρέπει την αδελφή του να απαλλαγεί από το παιδί αν γεννηθεί κορίτσι: *ἐὰν πολλὰ πολλῶν τέκης ἐὰν ᾦν ἄρσενον ἄφες, ἐὰν ᾦν θήλεα ἔκβαλε* (8–10).

¹¹ Taubenschlag (1955) 69.

¹² Scheidel (2011) 298.

Τα έκθετα παιδιά τα οποία συλλέγονταν από την *κοπρία*, τα συναντάμε στους παπύρους με τους όρους *ἀναίρετος*, *κοπριαναίρετος*, *κοπριαναίρετον παιδίον*, *ἀπό/ἐκ κοπρίας σῶμα* ή *σωμάτιον*.

SB XII 11248 του 8 π.Χ.: *[ὅ]περ ἀνείρηται Ἐπιφανίων κοπριον[αίρετον] [παι]δίον[ν] ἄρρενον* (69–71)

P.Oxy. I 37 του 49 μ.Χ.: *ἀπὸ κοπρίας ἄρρενικὸν σωμάτιον* (7)

P.Rein. II 103 του 26 μ.Χ.: *ὁ ἀνείρηται ἀπὸ κοπρίας εἰς δουλείαν θηλυκὸν [σ]ωμάτιον* (6–7)

PSI XII 1230 του 203 μ.Χ.: *κοπριαναίρετος δοῦλος* (4)

Εκτός από τους προαναφερόμενους όρους, συναντάται σε μικρότερη συχνότητα ο όρος *δουλάριον* για να προσδιορίσει τα παιδιά *ἀπὸ κοπρίας*. στον πάπυρο SB V 7607 γίνεται λόγος για *τὸ προκί[μ]ενον δ[ουλ]άριον [ἄρρε]νον [ἀπὸ κ]οπ[ρίας]* (35–36).

Ο όρος *θρεπτός*, αν και συνήθης στον ελλαδικό χώρο όταν γινόταν λόγος για τα παιδιά της κοπρίας, δεν συναντάται παρά μόνο σπάνια στην Αίγυπτο.¹³ Στον PSI V 447 του 167 μ.Χ. γίνεται σαφής αναφορά σε δούλο: *θρεπτὸν δοῦλον Ἑρμῆν Γερμαν[όν]* (7).

Τα παιδιά της κοπρίας ήταν πιθανό να υιοθετηθούν και όχι να μεγαλώσουν με την ιδιότητα του δούλου. Ωστόσο, κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο οι νόμοι σχετικά με την υιοθεσία ήταν ιδιαίτερα αυστηροί, καθώς προέβλεπαν ότι όχι μόνο οι Αιγύπτιοι αλλά οποιοσδήποτε υιοθετούσε ένα έκθετο παιδί θα έχανε με τον θάνατό του το ένα τέταρτο της περιουσίας του, εν είδει φόρου κληρονομιάς. Στην παράγραφο 41 του *Γνώμονα του Ἰδίου λόγου*¹⁴ (BGU V 1210) αναφέρεται: *μα εἰάν Αἰγυπτίό ἐκ κοπρίας [ἀν]έλῃται παῖδα καὶ τοῦτον υἱοποιήσῃται, μετὰ θάνατον τεταρτολο[γεῖτ]αι* (115–6).

Ο όρος *σωμάτιον* συναντάται πολύ συχνά στα συμβόλαια *τροφείας*, στα οποία καταγράφονταν οι συνθήκες ανατροφής των βρεφών και οι υποχρεώσεις της τροφού για όσο καιρό αναλάμβανε ένα νεογέννητο. Συνήθως, το νεογέννητο μωρό προερχόταν από την *κοπρία* και προοριζόταν να μεγαλώσει με την ιδιότητα του δούλου. Ως εκ τούτου, ο όρος *σωμάτιον* είναι

¹³ Biežuńska-Małowist (1977) 23.

¹⁴ Ο *Γνώμον του Ἰδίου Λόγου* είναι μια διάσημη συλλογή νόμων και κανονισμών στην οποία περιλαμβάνονταν όλες οι διατάξεις μέχρι την εποχή του Αυγούστου. Ένα εκτενές αντίγραφο του *Γνώμονα* βρίσκεται στο BGU V 1210 το οποίο χρονολογείται μετά το 149 μ.Χ. ενώ στον P.Oxy. XLII 3014, που ανήκει στον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα, παραδίδεται ένα εξαιρετικά μικρό απόσπασμα του *Γνώμονα* που μεταθέτει την ύπαρξή του σε παλαιότερο χρόνο. βλ. Palme (2009) 374.

άρρηκτα συνδεδεμένος με τον δούλο, ανεξάρτητα από το αν συνοδευόταν από τον προσδιορισμό *δουλικόν*.¹⁵

Ο όρος *οϊκέτης*, του οποίου η χρήση φθίνει κατά πολύ στην ελληνιστική περίοδο, χρησιμοποιείται αδιακρίτως και για ελεύθερους και για δούλους. Όταν πρόκειται δε για δούλους, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι δεν σχετίζεται αποκλειστικά με τον δούλο του *οἴκου*, του σπιτιού, αλλά μπορεί να αντικατασταθεί με τον γενικότερο όρο *δούλος*. Εξάλλου, συχνά οι δύο όροι εναλλάσσονται με τον όρο *ἀνδράποδον*, και έτσι, δημιουργείται ένα τρίπτυχο σχεδόν ισότιμων νοηματικά λέξεων: *δούλος* – *οϊκέτης* – *ἀνδράποδον*. Οι δύο τελευταίοι όροι βρίσκουν ευρύτερη και συχνότερη χρήση κατά τη βυζαντινή περίοδο.¹⁶

Εκτός από τους όρους που αναφέρονται παραπάνω, χρησιμοποιούνταν και άλλοι σε μικρότερη συχνότητα, όπως *κοράσιον*,¹⁷ *παιδισκάριον* και *δουλικὸς ἔγγονος*.

P.Stras. I 79 του 16–15 π.Χ.: *κοράσιον δουλικὸν φαιὸν* (2)

BGU III 913 του 206 μ.Χ.: *δουλικὸν[ν] αὐτῆς κοράσιον ὀν[όματι Προσδοκίαν γέν]ει Λύκιον ὃν ὡς ἐτῶν εἴκοσι* (7–8)

PSI XIII 1359 του 2^{ου} – 3^{ου} μ.Χ. αιώνα: *νῦν τὸ παιδισκάριον πραθῇ* (4)¹⁸

BGU I 193 του 136 μ.Χ.: *δουλικὸν ἔγγονον* (12), *τοῦ πεπρα[μένο]ν δου[λικο]ῦ ἔγγονου Σωτᾶ* (14–5)

BGU III 859 του 161–163 μ.Χ.: *τὸ ὑπάρχον τῷ Κ[α]σιανῷ οἰκογεν[ές] δουλικὸν ἔγγονον ὀνόματι Κόσμον ἐτῶν τριῶν* (3)

Ονοματοθεσία των δούλων

Τα ονόματα που συνδέονται με τόπους, χωριά, ποτάμια κ.λπ. δίνονταν συχνά ως ονόματα δούλων. Μερικά παραδείγματα αποτελούν τα ονόματα *Εὐφράτης* (SB III 6291), *Νῆλος* (P.Oxy. I 94), *Κανωπᾶς* (SB III 6016)

¹⁵ Biežuńska-Małowist (1977) 10–1.

¹⁶ Papathomas (2000) 224.

¹⁷ Ο όρος *κοράσιον* εμφανίζεται κυρίως σε συμβόλαια τα οποία έχουν συνταχθεί εκτός Αιγύπτου, όπως λ.χ. στον P.Turner 22 που συντάχθηκε στην Παμφυλία, στον BGU III 887 που συντάχθηκε στη Σίδη της Παμφυλίας και στον BGU III 913 που συντάχθηκε στη Μύρα της Λυκίας. πβ. Straus (2004) 247.

¹⁸ Πρόκειται για τη μοναδική αναφορά στην περίοδο που μελετάται.

Μια άλλη τακτική που παρατηρείται τόσο στον αιγυπτιακό όσο και στον ελληνικό χώρο είναι να δίνονται ονόματα εμπνευσμένα από τον χώρο της μυθολογίας και της θρησκείας. Όπως στον ελλαδικό χώρο, έτσι και στη ρωμαϊκή Αίγυπτο ήταν μια ιδιαίτερα προσφιλή τακτική, όπως αποδεικνύει πληθώρα ονομάτων που εμφανίζονται σε παπυρικές πηγές: *Άγαθος Δαίμων* (P.Oxy. XIV 1648), *Άμμώνιος* (P.Berl.Leihg. I 17), *Άμμονούς* (SB XVI 12220), *Άφροδίτη* (SB V 7573), *Άφροδιτούς* (P.Lips. II 142), *Εὐπλοία* (P.Oxy. XLIX 3477), *Άσκληπιούς* (SB III 6291), *Άθηναίς* (BGU III 887), *Άθηνάριον* (P.Fam.Tebt. 27), *Κρόνος* (P.Thmouis, Col 92), *Κρονίων* (P.Mich. V 278), *Κρονιαίνη* (P.Mich. II 123), *Δημητρούς* (P.Oxy. XXXI 2582), *Διονύσιος* (P.Oxy. II 327), *Κωμασία* (P.Coll.Youtie. II 75) *Διόσκορος* (P.Oxy. II 327), *Διοσκορούς* (P.Oxy. I 95), *Δίδυμος* (P.Col. VIII 222) ή *Διδυμάς* (SB XVIII 13977), *Άρποκρατίων* (SB V 7555), *Ήραις* (P.Bour. 16), *Ήροϋς* (P.Mich. V 326), *Ήρακλούς* και *Ήρακλείδης* (P.Mich. II 123), *Ίσις* και *Θαήσις* (P.Select. 23), *Μούσα* (BGU IV 1059), *Νάρκισσος* (SB V 7573), *Νεμεσίλλα* και *Νεμεσοϋς* (P.Lips. II 142), *Νίκη* (P.Oxy. XLI 2951), *Πλούτος* (P.Oxy. XXXVIII 2856), *Θερμουθάριον* (BGU XI 2111), *Θερμούθιον* (P.Oxy. XIV 1648), *Σαραπίων* (P.Oxy. IV 716), *Τύχη* (P.Mich. V 278), *Διογᾶς* ως υποκοριστικό του *Διογένης* (P.Oxy. I 94).

Τέλος, φαίνεται πως οι ιδιοκτήτες των δούλων έδιναν ονόματα που είτε προέρχονταν από το ζωικό και φυτικό βασίλειο, είτε ήταν φορείς κάποιας ιδιαίτερης σημασίας: ο P.Turner 22 δίνει το όνομα *Άβασκαντίς*, που διαφυλάσσει δηλαδή από τη βασκανία, ο BGU III 987 το όνομα *Εὐδαιμονίς* που συνδέεται με την καλή τύχη και την ευτυχία, ενώ, τέλος, συχνά εμφανίζονται και τα ονόματα *Έπάγαθος*, *Εὐπορία*, *Εὐήμερος* κ.λπ.¹⁹

Πηγές δουλείας

Αν και τα έγγραφα της ελληνορωμαϊκής περιόδου είναι πολυάριθμα, δεν μας παρέχουν στην πραγματικότητα μια ενιαία εικόνα σχετικά με τις πηγές των δούλων τόσο στην Αίγυπτο όσο και στο σύνολο της αυτοκρατορίας. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι η δουλεία ως κληρονομική ιδιότητα βρισκόταν στο εθνικό αιγυπτιακό δίκαιο. Ωστόσο, δεν υπάρχει ένας πλήρης και ολοκληρωμένος κατάλογος ο οποίος να δείχνει την εξέλιξη της δουλείας στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, παρά μόνο έγγραφα αγοραπωλησιών, απογραφές, διαθήκες, πράξεις

¹⁹ Straus (2004) 249-60.

απελευθέρωσης, καθώς και επιστολές, λογαριασμοί και άλλα ιδιωτικά έγγραφα που αναφέρονται σε δούλους και μας δίνουν μερικές πτυχές της ζωής τους.

Η πειρατεία ή η απαγωγή ελεύθερων ανθρώπων με σκοπό τη διανομή τους σε σκλαβοπάζαρα ή την υποδούλωσή τους (*άνδραποδισμός*) δεν ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένη τακτική, όπως δηλώνεται από τις πηγές. Για την ακρίβεια, κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο δεν αποδεικνύεται ο *άνδραποδισμός* ελεύθερων ανθρώπων, σε αντίθεση με τη βυζαντινή περίοδο όπου το φαινόμενο συναντάται κατά κόρον. Από τις παπυρικές πηγές της βυζαντινής εποχής στις οποίες εμφανίζεται η απαγωγή ατόμων με σκοπό την υποδούλωσή τους (π.χ. ο SB III 6097 που χρονολογείται μεταξύ του 4^{ου} και 7^{ου} μ.Χ. αιώνα, ο P.Oxy. IX 1206 του 355 μ.Χ., ο SB XVIII 13274 του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα) δεν είναι δυνατό να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα ότι η πειρατεία ή η απαγωγή αποτελούσαν μια πρακτική που συνεχιζόταν από προηγούμενες περιόδους.

Είναι αμφίβολο εάν η πρακτική της πώλησης των παιδιών ή και του ίδιου του εαυτού τους λόγω χρεών υφίστατο με μεγάλη συχνότητα στη ρωμαϊκή περίοδο. Το ρωμαϊκό δίκαιο απαγόρευε ρητά την υποδούλωση ενός ατόμου λόγω χρεών και κυρίως από τον 4^ο αιώνα και εξής βρίσκουμε τέτοιου είδους έγγραφα.²⁰ Ένα χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιας περίπτωσης εμφανίζεται στον P.Lond. VI 1915 του 330–340 μ.Χ.: *καὶ μὴ δυνάμενος ἀπαντᾶν πρὸς τὰ χρεωστούμενα ἠναγκάσθη ὑπὸ τῶν δανιστῶ πάντα τὰ ἑαυτοῦ ἄχρι καὶ τῶν ἱματίων τῶν τὴν ἀσχημοσύνην αὐτοῦ περισκεπασμένων πολλῆσαι· καὶ τούτων πραθέντων μόγις τὴν ἡμίσιαν τῶν ἀργυρίων τε δύνηται περινοῆσαι τοῖς δανισταῖς, οἵτινες οἱ ἀνελεήμονες ἐκεῖνοι καὶ ἄθεοι ἀπέσπασαν τὰ πάντα τὰ ἑαυτοῦ τέκνα νήπια κομιδῇ* (21–8). Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις, όπως προκύπτει από τους παπύρους BGU IV 1138, P.Oxy. II 259 και P.Oxy. X 1295. Οι δύο πρώτοι, του 19–18 π.Χ. και του 23 μ.Χ. αντίστοιχα, πιστοποιούν τη φυλάκιση λόγω χρεών ενώ στον τρίτο του 2^{ου} /3^{ου} μ.Χ. αιώνα μια χήρα γυναίκα αναφέρει σε επιστολή της ότι έως ότου αποπληρώσει τα χρέη και τους φόρους έχει ως ενέχυρο τον γιο της στην Αλεξάνδρεια: *ἐνέχυρον θήσω εἰς Ἀλεξάνδριαν* (12–3). Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι ενώ η οριστική υποδούλωση λόγω χρεών ενδεχομένως να μην υπήρχε ως τακτική στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, ωστόσο υπήρχε η δυνατότητα προσωρινής υποδούλωσης ή φυλάκισης του οφειλέτη, κυρίως δε στην περίπτωση που ήταν αφερέγγυος.

²⁰ Biezuńska-Małowist (1977) 16–8.

Ένα επιπλέον παράδειγμα προσωρινής υποδούλωσης εμφανίζεται στον P.Kron. 16 ο οποίος αποτελεί ένα συμφωνητικό μεταξύ του *Κρονίωνος*, γιου του *Κρονίωνος*, και της *Διογένιδος*, κόρης του *Λυσιμάχου*, σχετικά με την εξόφληση ενός χρέους 1000 δραχμών αργυρίου. Ο *Κρονίων* υπογράφει ότι θα επιστρέψει τα χρήματα με τόκο σε ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, ενώ σε περίπτωση που δεν καταφέρει να εξοφλήσει το χρέος του εγκαίρως, δεσμεύεται να υπηρετήσει τη *Διογένιδα* στους αγρούς και την κώμη: *ἐὰν δὲ μὴ ἀ[ποδ]ῶ ὁ Κρον[ί]ω(ν) κ[αθὼς γ]έγραπται καὶ οὐκ [ἀπλῶ]ς, ἐπ[ά]ναγκο[ν] αὐ[τ]ὸν παραμενεῖν τῇ Διογενίδι ὑ[π]ηρετοῦντα καὶ ποι[ο]ῦντα πάν[τ]α τὰ ἐπιτασσόμενα αὐτῷ [κα]τ' ἀγρὸν [καὶ κατ]ὰ κώμην ἀντὶ τόκων [κα]ὶ τῶν δραχ[μῶν] χ[ι]λίων, τρεφομένου καὶ ἱματιζομένου ὑπὸ τῆς [Δ]ιογενίδος καὶ τελού[ν]τος τὰ ὑπὲρ αὐτοῦ ἐ[π]ικεφάλαια δημόσια (22–30).*

Από τις πηγές δουλείας φαίνεται ότι υπήρχε μια προτίμηση στους γηγενείς δούλους και όχι στους εισαγόμενους (είτε από σκλαβοπάζαρα είτε από πολέμους). Αυτή η θεωρία προκύπτει κυρίως από την ιδιαίτερη αναφορά στους όρους *οἰκογενεῖς*, *Αἰγύπτιοι* ή *ἐγχώριοι* που συναντώνται σε συμβόλαια και τείνουν να δίνουν έναν εξέχοντα ρόλο στην αναπαραγωγή γηγενών δούλων. Οι δύο τελευταίοι όροι δεν θέτουν κανένα πρόβλημα στην ερμηνεία τους, καθώς είναι σαφές ότι αναφέρονται στους δούλους που έχουν αιγυπτιακή καταγωγή, αν και δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο περιήλθαν στην ιδιότητα του δούλου: από τη γέννησή τους, από ανεξόφλητα χρέη ή με κάποιο άλλο τρόπο. Αντίθετα, ο όρος *οἰκογενής* φέρει στην επιφάνεια αρκετούς προβληματισμούς, ιδίως όταν αντιδιαστέλλεται με τους όρους *Αἰγύπτιος*, *ἐγχώριος*, *ἀγοραστός* ή *ὠνητός*. Μια ετυμολογική ερμηνεία του όρου μας δίνει σε πρώτο επίπεδο τη σημασία «αυτός που γεννιέται στο σπίτι» και γενικώς είναι όρος που συνοδεύει και πτηνά και ζώα εκτός από δούλους.²¹ Όταν δεν συνοδεύει άλλον όρο, αναφέρεται κατά κανόνα στους δούλους και μάλιστα, γεννημένους από μητέρα δούλη. Ωστόσο, σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο όρος παρουσιάζει μια διπλή ερμηνεία: από τη μία πλευρά, πρόκειται για έναν δούλο που «γεννήθηκε στο σπίτι του κυρίου του» ενώ από την άλλη για έναν δούλο «εκ γενετής». Οι περισσότεροι μελετητές τείνουν προς τη δεύτερη ερμηνεία, δηλαδή στον εκ γενετής δούλο.²² Η δυσκολία της ερμηνείας του όρου έγκειται στο κατά πόσον πρόκειται για έναν προσδιορισμό ο οποίος

²¹ Biezuńska-Małowist (1977) 28.

²² Zelnick-Abramovitz (2005) 170: «Some, are described as ‘home-born’ (oikogenes), thus distinguished from those purchased in the market (onetos)»· Straus (1981) 757: «Sur le sens du mot οἰκογενής, “esclave né esclave” et non “esclave né dans la maison de son maître”»· Wiedemann (1981) 6: «Certainly home born slaves (*oikogeneis*, *vernae*) were more highly regarded than slaves bought from outside the household». Για μια αναλυτική ερμηνεία του όρου, βλ. Biezuńska-Małowist (1977) 28–9 και 46–8.

συνοδεύει επ' αόριστον τον δούλο ή χάνεται με την πρώτη πώλησή του. Με άλλα λόγια, τη στιγμή της αλλαγής του ιδιοκτήτη, ο δούλος θα χαρακτηρίζεται ως *ὄνητός* ή θα κρατήσει τον αρχικό του χαρακτηρισμό *οἰκογενής*. Πάντως, σύμφωνα με τις διατάξεις του *Γνώμονος του Ἰδίου Λόγου* γίνεται φανερό ότι οι *οἰκογενεῖς* δούλοι αποτελούσαν μια ιδιαίτερη, διακριτή ομάδα, που μέχρι ένα βαθμό, υποβαλλόταν σε διαφορετικούς κανονισμούς σε σχέση με τους αγοραστούς δούλους.

Τα έγγραφα στα οποία περιλαμβάνεται ο όρος *οἰκογενής* είναι πολυάριθμα. Πρόκειται για συμβόλαια αγοραπωλησίας, κατ' *οἰκίαν* απογραφές, πράξεις *ἀνακρίσεως*, πράξεις απελευθέρωσης, αποδείξεις, συμβόλαια μαθητείας, συμβόλαια *τροφείας* κ.λπ. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι πάπυροι P.Oxy. XXXI 2582, ο οποίος αφορά την πώληση ενός δούλου, P.Oxy. VIII 1110, ο οποίος αποτελεί μια κατ' *οἰκίαν* απογραφή, P.Oxy. XLI 2977 ο οποίος αποτελεί ένα συμβόλαιο μαθητείας κ.λπ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο P.Hamb. I 63: *Φλαούιος Ἡρώδης ἐπρίατο παρὰ τοῦ δεῖνος δουρικὰ σώματα δύο δορατόκτητα* (1). Η φράση *σώματα δορατόκτητα* ή *αἰχμάλωτα* παραπέμπουν στην παλαιότερη πηγή δουλείας, την αιχμαλωσία λόγω πολέμου. Οι αιχμάλωτοι πολέμου είτε γίνονταν αυτοκρατορικοί δούλοι και μόνο μέσω δημοπρασίας πωλούνταν σε ιδιώτες είτε μοιράζονταν στους στρατιώτες ως λάφυρα.

Αγοραπωλησία δούλων

Τα παιδιά-δούλοι αποτελούσαν ένα πολύτιμο αγαθό, είτε για την αποκλειστική χρήση τους από τους ιδιοκτήτες είτε ως αντικείμενο αγοραπωλησιών.²³ Η πρώτη περίπτωση μπορεί εύκολα να τεκμηριωθεί και από το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες ακόμη και νεογέννητων δούλων επένδυναν στη σωστή ανατροφή τους, ανεξάρτητα από τα χρήματα που έπρεπε να διαθέσουν για αυτή. Πολυάριθμα είναι τα συμβόλαια *τροφείας* σύμφωνα με τα οποία μια τροφός, είτε ελεύθερη είτε δούλη οριζόταν να αναθρέψει για ένα συμφωνημένο χρονικό διάστημα το βρέφος.

Ωστόσο, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες συναντάμε παιδιά-δούλους ως αντικείμενο εμπορικών συναλλαγών. Ήδη από την ηλικία των τριών ή τεσσάρων ετών πωλούνταν και αγοράζονταν με ή χωρίς τη συνοδεία της μητέρας τους. Γενικά, κατά τη ρωμαϊκή

²³ Biezuńska-Małowist (1969) 91–6.

περίοδο ήταν πιο συχνή η αγοραπωλησία των παιδιών μαζί με τη δούλη μητέρα τους, γεγονός που υπογραμμίζει μια πιο εξανθρωπισμένη παράδοση η οποία απαγόρευε τον χωρισμό μιας οικογένειας.²⁴ Πολλοί είναι οι πάπυροι που μας παρέχουν παραδείγματα αγοραπωλησιών μητέρας και παιδιών μαζί: στον P.Gen.2 I 22 του 38 μ.Χ. μια μητέρα πωλείται μαζί με την κόρη της: *καὶ ἀπέχῳ<τὴν> τ[ι]μὴν τῆς ὑπαρχούσης μοι δούλης ἧ ὄνομα Θερμοουθάριον καὶ τῆς ταύτης θυγατρὸς Τερεῦτος* (2–4)· ομοίως, στον P.Oxy. II 375 του 79 μ.Χ. πωλείται μια μητέρα 35 ετών μαζί με τα παιδιά της: *τὰ ὑπάρχοντα αὐτῷ δούλα σώμα<τα> Διονυσίαν ὡς (ἐτῶν) λε με [...]* καὶ *ταύ[της] ἔκγονα Τέχῳσιν [...]* ἄσημον καὶ *Χαιρᾶν νυνεὶ ἐπικεκλημέν[ον]* (10–3). Παράλληλα, και άλλου είδους έγγραφα αναφέρουν τους γονεῖς να μην χωρίζονται από τα παιδιά τους: ο PSI XII 1227 αποτελεί μια *κατ' οἰκίαν ἀπογραφή* στην οποία δηλώνεται ότι μια δούλη με το δεκαπεντάχρονο παιδί της έχουν περιέλθει μέσω κληρονομιάς στον απογράφωντα: *<καὶ> δουλικ[ὸν] σώμα {τῆς μητρὸς μου} ἐλθόντα εἰς ἐμέ ἀπὸ κληρονομιάς τῆς μετηλλαχῆς μου [μ]ητρὸς Κροनिένης τῆς καὶ Ἡρακλείας Ἀντινοείδος Διωδώραν (ἐτῶν) μβ, <καὶ> ταύτης ἔγγονον Κοπρίαν (ἐτῶν) ιε* (13–6).

Ωστόσο, το συμφέρον των πωλητῶν και των αγοραστῶν δεν εμποδίζει την αγοραπωλησία μόνο ενός παιδιού χωριστά από την οικογένειά του, όπως δείχνουν αρκετά παπυρικά ευρήματα. Ενδεικτικά, ο πάπυρος BGU III 987 του 18/19 ή 44/45 μ.Χ. αποτελεί ένα συμβόλαιο πώλησης ενός κοριτσιού τεσσάρων ετών: *ὁμολογῶ πεπρακέναι Χαιρήμονι Σωκράτους [...]* ἀπὸ τῆς *ἐνεστῶσης ἡμέ[ρας] εἰς αἰὲ τὴν ὑπάρχουσάν μοι δούλην ἧς ὄνομα Εὐδαιμονίς* [...] *ὡς ἐτῶν δ* (19–21)· ο P.Oxy. II 263 του 77 μ.Χ. αναφέρεται στην πώληση ενός νεαρού κοριτσιού οκτώ ετών: *τὴν ὑπάρχουσάν μοι δούλην Σαραποῦν ὡς ἐτῶν ὀκτώ* (8–9)· ο PSI XII 1228 που χρονολογείται περίπου το 188 μ.Χ. αποτελεί ένα συμβόλαιο αγοραπωλησίας μιας νεαρῆς δούλης, της οποίας η μεταφορά, ωστόσο, είναι αρκετά περίπλοκη καθώς το ένα μέρος της είχε πωληθεῖ νωρίτερα, ενώ ένα άλλο είναι επιβαρυνμένο με χρέη: *πεπρακέναι αὐτῷ ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον τὸ ὑπάρχον αὐτῇ μέρος ἥμισυ Ἰσιδώρας δούλης* (9–10)· ο P.Ryl. II 111b του 156 μ.Χ. είναι μια *κατ' οἰκίαν ἀπογραφή* στην οποία καταγράφεται ένας δούλος *κτητικός* (αγορασμένος) οκτώ ετών: *Νάρκισσον δούλον κτητικὸν (ἐτῶν) η* (6)· τέλος, ο PSI XII 1254 του 237 μ.Χ. αφορά την ανάκριση ενός νεαρού αγορασμένου δούλου εννέα ετών: *ὡς χ[ρ]η[μα]τίζει δούλον Ζ[ω]ύλον γένει Μακεδονικὸν ἀπὸ καταπλόου [ὡ]ς ἐτῶν ἐννέα* (5–7).

²⁴ Biežuńska-Małowist (1977) 26.

Τα παπυρικά έγγραφα σχετικά με την αγορά και την πώληση των δούλων περιλαμβάνουν διάφορες πληροφορίες σχετικά με τη συνιδιοκτησία, με τη συγκυριότητα δηλαδή του ίδιου δούλου από πολλούς ιδιοκτήτες, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Η πώληση ενός δούλου μπορεί να δημιουργήσει την ιδιοκτησία εξ αδιαιρέτου. Στον P.Mich. V 264 του 37 μ.Χ. η *Θενπετερμουθις* πουλά μια δούλη στον γιο και την κόρη της κάνοντάς τους συνιδιοκτήτες της δούλης: *ὁμολογῶ πεπραχέναι τοῖς υἱοῖς μου Τακουνάειτι καὶ Τεσ[ενο]ύφι πέμπτῳ τοῖς δυ]σεὶ Φομσαιως, με[τὰ κυρίου] τῆς Τακονάειτος τοῦ αἰαντῆς υἱοῦ Τεσενούφους τοῦ Τεσενούφους, τὴν ὑπάρχουσάν μοι πεδικσεν δούλην* (20–3). Ομοίως, στον SB III 6016 του 154 μ.Χ. δύο Αλεξανδρινοὶ αγοράζουν έναν δούλο από κοινού. Από την άλλη μεριά, η αγοραπωλησία μπορεί να αποτελεί το μέσον με το οποίο ο δούλος περνά εξ ολοκλήρου σε έναν μόνο ιδιοκτήτη. Τέτοια παραδείγματα μας παρέχουν οι πάπυροι P.Bingen 62, P.Stras. VI 505 κ.λπ.²⁵

Η ρωμαϊκή νομοθεσία απαγόρευε την εξαγωγή των εγχώριων δούλων από την περιοχή της Αιγύπτου, παρ' όλα αυτά συναντάμε σποραδικά την ύπαρξη δούλων εκτός Αιγύπτου, είτε επειδή οι ιδιοκτήτες τους αγνοούσαν τη νομοθεσία, είτε επειδή παρά τη νομοθεσία, τους εξήγαν παράνομα χωρίς άδεια από τις αρχές.²⁶ Οι περισσότερες παπυρικές πηγές κάνουν αναφορά για δραστηριότητες αγοραπωλησίας δούλων, τα συμβόλαια των οποίων συντάχθηκαν εκτός Αιγύπτου και αφορούν κυρίως δούλους που έχουν καταγωγή από άλλες περιοχές (Συρία, Ρόδο, Φοινίκη κ.λπ.). Μάλιστα, αυτές οι αγοραπωλησίες δεν είναι απίθανο να συνδέονται με σκλαβοπάζαρα, κυρίως στις περιπτώσεις που παρουσιάζεται μια συνεχής αλλαγή ιδιοκτητών και μάλιστα σε διαφορετικές τοποθεσίες (π.χ. P.Oxy. XII 1463).²⁷

Στα συμβόλαια καταγράφονται όλα τα στοιχεία που δηλώνουν καθαρά την ταυτότητα του δούλου. Το όνομα είναι το πρώτο στοιχείο που δίνεται, ενώ ακολουθεί το όνομα της μητέρας του, αν αυτός είναι *οἰκογενής* και έπειτα η προέλευσή του. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι κάθε

²⁵ Straus (2004) 178.

²⁶ Ο *Γνώμων του Ίδιου Λόγου* περιγράφει αναλυτικά τις ποινές που προκύπτουν από την παράνομη εξαγωγή δούλων για όσους αποτελούν συνενόχους αυτής της πράξης. Η εξαγωγή των δούλων απαγορεύεται είτε μέσω θαλάσσης (*ἐκπλεῖν*) είτε μέσω ξηράς:

Ξε δούλοι κατ' ἄνοιαν τοῦ δεσπότου ἐξαχθέντες ἐπράθησαν.

Ξς οἱ ἐξ[ὸ]ν ἐκπλεῖν ἀναπόστολοι πλέοντες τριτολογο[ύν]ται, εἰδὼν δὲ δούλους ιδί[ο]ν ἐξάγωσιν ἀναποστόλους, ἐξ ὧν ἀναλαμβάν[οντα]ι.

Ξζ οἱ Αἰγυ[πτί]ων δούλων οἰκογενεῖς τάσσοντες ἢ πωλοῦντες [ἀ]πὸ οἰκογενείας ὑπὲρ τοῦ [ἐκ]πλεῖν αὐτοῦς ὅτε μὲν ἐξ ὧν ὅτε δὲ ἐξ ἡμίσου[ς ὅ]τε δὲ ἐκ τετάρτ[ο]ν ἀνελήμ[φ]θησαν· κατὰ τῶν συνγόντων ἐ[π]ίτεμα ὀρίσθ[η]

Ξθ Αἰγυ[πτί]α διὰ Πηλουσίου δούλους ἐκπέμψασα σὺν υἱ[ο]ῖ[ς] - ca.9 -/υμέν[ο]ις κατεκρί[θη] (τάλαντον) α (δραχμὰς) Γ.

(BGU V 1210, 165–9, 172–3)

²⁷ Biezuńska-Małowist (1977) 32–3, 38–9.

καινούργιος ιδιοκτήτης είχε τη δυνατότητα να αλλάξει το όνομα του δούλου του, ανάλογα με τις προτιμήσεις του. Ένα τέτοιο παράδειγμα μας δίνεται στον SB VI 9145 στον οποίο μια δούλη έφερε το όνομα *Λιγυριανή* στον προηγούμενο ιδιοκτήτη της, αλλά ο νέος ιδιοκτήτης τη μετονόμασε σε *Νείκη* (*τὴν ὑπάρχουσαν αὐτῷ δούλην Λιγυριανὴν νυνεὶ ἐπικεκλημένην Νείκην γένι Ποντικὴν*, 9–10). Στον P.Oxy. XIV 1648 ο ιδιοκτήτης άλλαξε τα ονόματα δύο δούλων του που έφεραν το ίδιο όνομα για να τους διαφοροποιήσει (*δούλον Ψαῖν νυνεὶ ἐπικεκλ(ημένον) Ἀγαθὸν Δ(αίμονα) (ἐτῶν) γ καὶ ἕτερον Ψαῖν ἐπικεκλ(ημένον) Ἀμμών(ιον) ὡς (ἐτῶν) δ*, 10–2). Δεν είναι σπάνιο ένας δούλος να έχει δύο ονόματα – όπως ακριβώς και ένας ελεύθερος. Πολλά είναι τα παπυρικά έγγραφα που δείχνουν τη διπλή ονομασία κάποιων δούλων· ενδεικτικά, αναφέρονται οι πάπυροι P.Oxy. I 94 (*Διογᾶν τὸν καὶ Νῆλον*, 9), P.Oxy. II 327 (*δούλου Διοσκόρου τοῦ καὶ Διονυσίου*, 6–7), P.Select. 23 (*δούλῃην Θαῆσιν τὴν καὶ Ἰσιδα*, 15) κ.ά. Συχνά μάλιστα, ο συντάκτης του συμβολαίου προκειμένου να αποφύγει προβλήματα αν δεν γνώριζε το άλλο όνομα ενός δούλου, χρησιμοποιούσε μια φόρμουλα για να εξασφαλίσει όλες τις περιπτώσεις: *ἥ καὶ τίνει ὀνόματι καλεῖται [ἢ κλη]θήσεται* (P.Lips. I 4, 11–2), *ἥ καὶ ἐτέρῳ ὀνόματι κληθήσεται* (P.Köln. V 232, 6), *εἰ κέ τινι ἐτέρῳ ὀνόματι καλεῖται ἢ κληθήσεται* (SB VI 9216, 12). Τις περισσότερες φορές δεν παραλειπόταν η ηλικία και εξωτερική περιγραφή του δούλου, τα εξωτερικά σημάδια του (π.χ. ουλές) ή η απουσία αυτών (*ἄσημος*).²⁸

Ἀνάκρισις

Στα περισσότερα συμβόλαια αγοραπωλησιῶν δούλων γίνεται ρητή αναφορά ότι οι δούλοι έχουν υποβληθεῖ στην πράξη της *ἀνακρίσεως*. Πρόκειται για μια διαδικασία ελέγχου η οποία πιστοποιούσε ότι το πρόσωπο που θα πωλούνταν είχε πράγματι την ιδιότητα του δούλου. Κυρίως από τον δεύτερο έως τον τέταρτο μεταχριστιανικό αιώνα σχεδόν όλες οι πράξεις αγοραπωλησίας αναφέρονται στην ανάκριση στην οποία είχαν υποβληθεῖ οι προς πώληση δούλοι.²⁹ Υπεύθυνοι για την ανάκριση ήταν οι *ὑπομνηματογράφοι* στην Αλεξάνδρεια (BGU II 460), ο *νομάρχης* στην Αντινοόπολη ή στη *χώρα* (P.Oxy. XII 1463, P.Oxy. XLIX 3477) και ο *στρατηγός* στους υπόλοιπους νομούς (Stud.Pal. XXII 60, SB XIV 11277). Η ανάκριση

²⁸ Straus (2004) 132–4.

²⁹ Straus (2004) 63.

πραγματοποιούνταν με την πρώτη πώληση ενός δούλου στην Αίγυπτο, είτε επρόκειτο για γηγενή είτε για εισαγόμενο. Έτσι, μια δούλη *γένει Ασιαγενής* για την οποία γίνεται λόγος στον P.Oxy. XII 1463 δεν είχε υποβληθεί σε ανάκριση έξω από τα σύνορα της Αιγύπτου, παρά μόνο στην Αντινοόπολη, όταν πωλήθηκε για πρώτη φορά σε αιγυπτιακό έδαφος. Αν, λοιπόν, δεν γινόταν αντικείμενο αγοραπωλησίας στην Αίγυπτο, δεν θα υποβαλλόταν ποτέ στη διαδικασία της ανάκρισης. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν ήταν μια επαναλαμβανόμενη διαδικασία, αλλά γινόταν μόνο μια φορά, με την πρώτη πώληση ενός δούλου στην Αίγυπτο και έπειτα σε μεταγενέστερες πωλήσεις αρκούσε η επισύναψη του πιστοποιητικού της ανάκρισης ή η παραπομπή σε προηγούμενο έγγραφο αγοραπωλησίας που ανέφερε ότι η πράξη είχε ήδη πραγματοποιηθεί.³⁰

Ο όρος *ανάκρισις* κάνει την εμφάνισή του ήδη από τον δεύτερο μεταχριστιανικό αιώνα και εξαφανίζεται κατά τον τέταρτο. Η πράξη της ανάκρισης φαίνεται να ήταν απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να πραγματοποιηθεί η αγοραπωλησία ενός δούλου. Μάλιστα, φράσεις όπως *ἀνακριθείς κατὰ τὰ προστεταγμένα* ή *κατὰ τὰ κελευσθέντα* υπογραμμίζουν τη νομική αναγκαιότητα της ύπαρξής της για την ολοκλήρωση της διαδικασίας. Στον SB VI 9145 ο *Σάλβιος Σύμμαχος* δηλώνει ότι έχει πωλήσει *τὴν ὑπάρχουσαν αὐτῷ δούλην Λιγυριανὴν νυνεὶ ἐπικεκλημένην Νείκην γένι Ποντικὴν ὡς ἐτῶν δεκατριῶν ἀπὸ καταπλόου ἀπλῶι χρήματι οὐσαν ἐκτὸς ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς ἀνακρ[ιθ]εῖσαν κατὰ τὰ προστεταγμένα* (9–13). Ομοίως, στον P.Oxy. XIV 1706 αναφέρεται ότι δύο δούλες *ἀνακεκρίσθαι ὡς διὰ τοῦ προ[τεταγμένου] χρηματισμοῦ δηλοῦται* (20). Στον SPP XX 71 δηλώνεται ότι η αγοράστρια παρέλαβε το αντίγραφο της ανάκρισης μαζί με τη δούλη: *πα[ρ]εῖληφεν ἡ ὠνούμενη τα[ύτ]ην τοιαύτην [ἀναπόρριφον πλὴν ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς ἀ]πὸ Αὐρ(ηλίου) Σεμπρωνίου τοῦ [καὶ] Ἀμμωνιανοῦ στρατη[γοῦ] Ἑρμοπ[ολίτου] [... τοῦ βιβλίου]δίου τῆς ἀνακρίσεως τὸ ἀντίγραφον* (8–10).

Παρά το γεγονός ότι τα προαναφερθέντα παραδείγματα αφορούν αγορασμένους δούλους που προφανώς εισήχθησαν στην Αίγυπτο, θα ήταν εσφαλμένη η άποψη ότι η ανάκριση συνόδευε αποκλειστικά εισαχθέντες δούλους. Στο P.Oxy. XXXVI 2777 αναφέρεται μια *οἰκογενὴς* δούλη η οποία είχε υποβληθεί σε ανάκριση: *οἰκογενὴ ἐκ δούλης Ἰσιδώρας δούλον Θῶνιν τὸν καὶ Ἐπά[γ]αθον ὡς (ἐτῶν) ιθ παράστραβον οὐλ(ή) μετώπ(ω) ἀνακριθ[έ]ντα ὑπὸ τοῦ τοῦ νομοῦ στρατη[ο]ῦ Διδ[ύ]μου* (12–6). Επιπλέον, ο SB XIV 11277 είναι ένα συμβόλαιο με το οποίο ο *Αὐρήλιος Κεφάλων Σεμθέως μητρὸς Διονυσαρίου ἀπὸ Νείλου πόλεως* προβαίνει στην πώληση

³⁰ Straus (2004) 67.

Αὐρηλίῳ Ἀπίωνι τῆς αὐτῆς πόλεως μίας δούλης εννέα ετών που απέκτησε μέσω κληρονομιάς από τον αδελφό του. Δηλώνεται ότι η δούλη υποβλήθηκε σε ανάκριση (ἀνακριθεῖσαν, 23) από τον βασιλικὸν γραμματέα που εκτελούσε χρέη στρατηγοῦ τη μέρα που πραγματοποιήθηκε το συμβόλαιο της αγοραπωλησίας.

Η ἀνάκρισις, επομένως, θα λέγαμε ότι αποτελούσε αφενός μεν ένα είδος άδειας πώλησης του δούλου, η απουσία της οποίας επέφερε ενδεχομένως ποινή,³¹ αφετέρου δε μια τυπικότητα για να πιστοποιηθεί η ιδιότητα του δούλου, ένα είδος ταυτότητας, δεδομένου του ότι μεταξύ άλλων περιείχε τα χαρακτηριστικά του και τον συνόδευε σε κάθε νέο ιδιοκτήτη. Σε κάθε περίπτωση, η ἀνάκρισις πιστοποιούσε το status του αντικειμένου της συναλλαγής και επομένως κατοχύρωνε τρόπον τινά τα συμφέροντα του αγοραστή, ο οποίος διασφάλιζε ότι αγόραζε έναν δούλο και όχι έναν ελεύθερο άνθρωπο.

Ο Ρ. Herm. 18 του 323 μ.Χ. μας διαφωτίζει για τη διαδικασία της ανάκρισης:

[τοῖς τρίτον] ἐσομένοις ὑπ[ά]τοις πρὸ η εἰδῶν Δεκεμβρίων, Χοιὰκ θ.

[παρελθό]ντος Φίρμου καὶ προσενεγκόντος Πατρίκιον, Κλημάτιος ῥ(ήτωρ) εἶπ(εν)·

Φίρμῳ τῷ

[παρελθόν]τι οἰκέτης ἐστὶν Πατρίκιος· τοῦτον προσάγων δῖται περὶ τῆς τύχης ἐρωτᾶσθαι.

5 [ὑπομνημα]τογράφοι Πατρικ[ίῳ εἶπ(ον)]· δούλος εἶ ἢ ἐλεύθερος; ἀπεκρ(ίνατο)· δούλος.

[ὑπομνη]ματογράφοι αὐτῷ εἶπ(ον)]· τίνας; ἀπεκρ(ίνατο)· Φίρμου.

[ὑπομνη]ματογράφοι αὐτῷ εἶπ(ον)· πόθεν σε ἐκτήσατο; ἀπεκρ(ίνατο)· ἀπὸ Ῥεσκούπου.

[ὑπομ]νηματογράφοι αὐτῷ εἶπ(ον)· παρὰ τίνας; ἀπεκρ(ίνατο)· παρὰ Νεικοστράτου.

[ὑπομν]ηματογράφοι αὐτῷ εἶπ(ον)· ἡ μ[ή]τηρ σου δούλη ἐστίν; ἀπεκρ(ίνατο)· τα.

10 [ὑπομνη]ματογράφοι αὐτῷ εἶπ(ον)· τί κ[αλ]εῖται; ἀπεκρ(ίνατο)· Ἡσύχιν.

[ὑπομνηματογ]ράφοι αὐτῷ εἶπ(ον)· ἀδελφούς ἔχεις; ἀπεκρ(ίνατο)· τα, ἓνα, Εὐτύχιον.

[ὑπομνηματογράφ]οι αὐτῷ εἶπ(ον)· [δοῦ]λός ἐστιν καὶ [α]ὐτός; ἀπεκρ(ίνατο)· τα.

Κλημάτιος ῥ(ήτωρ) εἶπ(εν)· προδήλου

γεν[ο]μέν[ης καλῆς] αἰρέσεως τοῦ ἀνδραπόδου ταὰ ἀρχεῖα συνχρηματίζειν προστάξατε.

Ἐλπίδιος ἑναρχ[ος ὑπομν(ηματογράφος)] καὶ Ἀνατόλιος ἀπ[ὸ] ὑπομνηματογράφων

διαδεχόμενος ταὴν ἀπου-

15 σία[ν.]ν ἐνάρχου ὑπομν(ηματογράφου) εἶπ(ον)· κινδύνῳ τοῦ προσκεκομικότος

³¹ Biežuńska-Małowist (1977) 58.

χωρίς προκρίμα-

*τος τῆς ἀληθείας συνχρηματιεῖ τὰ ἀρχεῖα ἀκολούθως τοῖς ὀνητικοῖς γραμμα-
τείοις, προνοουμένου τοῦ ὄνουμένου ταῆς ἑαυτοῦ ἀσφαλείας.*

Από τη στιγμή που πιστοποιούνταν η ιδιότητα του ανακρινόμενου προσώπου ως δούλου, ο *ὑπομνηματογράφος* ή ο *στρατηγός* έδιναν την άδεια να προχωρήσει η διαδικασία της αγοραπωλησίας. Αυτό που προξενεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι στην παραπάνω πηγή η εξακρίβωση της δουλικής ιδιότητας πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο τον δούλο. Δεν είναι εξακριβωμένο αν η ανάκριση βασιζόταν πάντοτε αποκλειστικά στη μαρτυρία του ανακρινόμενου προσώπου· σε αυτήν την περίπτωση, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η διαδικασία θα μπορούσε να γίνεται κατευθυνόμενα ώστε να εξυπηρετεί τις ανάγκες των εκάστοτε αγοραστών. Ακόμη και για την περίπτωση που ο ανακρινόμενος είχε *status libertatis*, (αν π.χ. είχε απαχθεί) δεν φαίνεται να ακολουθούσε διαδικασία επαλήθευσης των στοιχείων που κατέθετε, τα οποία δυνητικά θα μπορούσαν να ήταν ψευδή, εάν λόγου χάριν βρισκόταν υπό την πίεση κάποιας απειλής.

Η ανάκριση στην πραγματικότητα υφίστατο για να επικυρώσει την ιδιότητα του δούλου ως *res*, ως άψυχου αντικειμένου, όπως ακριβώς και το *ἐπίσταλμα*, ενώ αντίθετα, η πράξη γεννήσεως, η *οἰκογένεια*, και η *ἐπίκρισις* ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τα έγγραφα που πιστοποιούσαν την ανθρώπινη υπόσταση του δούλου (όπως αυτά της απογραφής του πληθυσμού). Οι παραπάνω πράξεις ήταν αναγκαίες προκειμένου να υπάρχει ένας διακριτός διαχωρισμός μεταξύ των δύο αυτών ιδιοτήτων του δούλου στον κρατικό μηχανισμό: αυτή η διπλή καταγραφή, και στα μητρώα των αγαθών και στους καταλόγους της απογραφής, έκανε εύκολο τον έλεγχο των δούλων και το εμπόριό τους· ωστόσο, παρά τον επιστάμενο έλεγχο, δεν μηδενίστηκαν οι ποικίλες καταχρήσεις και αντιδικίες που προέκυπταν και αφορούσαν τους τίτλους ιδιοκτησίας των δούλων, όπως φανερώνουν τα παπυρικά ευρήματα.

Απογραφή

Η καταγραφή των δούλων στις δηλώσεις απογραφής πραγματοποιούνταν κάθε δεκατέσσερα χρόνια υπό την εποπτεία του επάρχου της Αιγύπτου. Η δήλωση γινόταν από τον

ιδιοκτήτη του οίκου ή από τον ενοικιαστή σε περίπτωση που δεν κατοικούσε ο ίδιος ο ιδιοκτήτης εκεί. Ο ενδιαφερόμενος στη δήλωσή του συμπεριλάμβανε την ακίνητη περιουσία που είχε στην κατοχή του καθώς και τα άτομα που κατοικούσαν στην οικία του. Σε πολλά έγγραφα απογραφής καταγράφονταν και οι δούλοι, εφόσον υπήρχαν. Ωστόσο, η σειρά καταγραφής τους όχι μόνο δεν ακολουθούσε μια κανονικότητα, αλλά παρατηρείται μια αταξία αναφορικά με την ένταξή τους μαζί με άλλα πρόσωπα ή την τοποθέτησή τους μεταξύ των αντικειμένων. Η σειρά ήταν δυνατό να διαφοροποιείται ανάλογα με τον νομό αλλά και την αρέσκεια του απογράφοντος.³² Αυτή η απουσία συγκεκριμένης σειράς αποδεικνύει τη σύγχυση που επικρατούσε σχετικά με τη διπλή φύση των δούλων: την αντιμετώπισή τους συγχρόνως ως προσώπων και ως αντικειμένων. Το γεγονός ότι πολλές φορές σε περιπτώσεις δικαστικής διαμάχης το έγγραφο της απογραφής μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως τίτλος ιδιοκτησίας επιβεβαιώνει την καταγραφή του δούλου ως αντικειμένου.

Στον πάπυρο BGU II 447 του 175 μ.Χ. ο απογράφων αρχίζει με το δικό του όνομα, έπειτα της οικογένειάς του, στη συνέχεια καταγράφει την περιουσία τη δική του και των συγγενών του, κατόπιν την περιουσία ενός από τα αδέρφια του της οποία έχει την ευθύνη κατά την απουσία του τελευταίου. Τέλος, μετά τα ακίνητα αγαθά, ακολουθούν οι δούλοι.

Αντίθετα, σε άλλες απογραφές παρατηρούμε ότι οι δούλοι καταγράφονταν πριν από τα αγαθά. Στον BGU I 95 η αναφερόμενη δούλη αναφέρεται τελευταία από τους ανθρώπους και προηγείται των αγαθών: *[Πεθεὺς] ὁ προγεγραμμένος ἀπολελυμένος τῆς λαογραφείας (ἐτῶν) ος ο[ὕλ]η ποδὶ δεξιῶ, καὶ γυναῖκά μου Ἀφροδοῦν Ἄ[πιτο]ς τοῦ Παπ[ο]ντῶτος (ἐτῶν) ο οὐλὴ γόναται δεξιῶ καὶ [τὴν ἐ]ξ ἀμφοτέρων θυγατέρα Δι[οδ]ώραν (ἐτῶν) λγ ἄσημο(ν) καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς τ[έκνα] θ[ηλ]υκὰ τρία, ἅπερ ἀπεγράψατο ὁ πατὴρ [. . .]ς Π[ε]θέως διὰ ἑτέρου κολλήματ[ος] ὑπάρχει δὲ τ[ῇ] θυγατρὶ παιδίσκη δούλη Τασου[χάρ]ιον (ἐτῶν) λβ ἄσημ[ος], ὑπάρχει δὲ καὶ τῇ Ἀφροδοῦτι ο[ί]κία . . .]κωι ψιλὸς τόπ[ος].* (13–20).

Σε άλλες δε περιπτώσεις, οι δούλοι καταγράφονταν μετά τους ελεύθερους πολίτες ανάλογα με το φύλο τους. Στον P.Brux. I 19 καταγράφονται πρώτα οι άνδρες δούλοι και κατόπιν οι γυναίκες: *Διόσκορος δούλ(ος) Λαβερίας τῆ(ς) Πασίω(νος) κατὰ τὸ ἄ μέρος(ς) ἀπὸ Ἑλληνίου(ν) (4–5), Διόσκορος ἄλλ[λο]ς δούλ(ος) τῆ(ς) α(ὐτῆς) ὁμοίως κατὰ τὸ ἄ μέρος(ς) [ο]ῦ τὸ λοιπ(ὸν) ἄ μέρος(ς) ἐδηλώθ(η) εἶναι Ὡραιανῆς ἀδελφῆς (9–11), Ἰσιδώ[ρ]α δούλ(η) αὐτ(ῆς) καὶ τῆς*

³² Bagnall — Frier (1994) 23–5.

ἀδελφ(ῆς) Ὡραιανῆς κ[οιν]ῶς ἐξ ἴσου (ἐτῶν) μθ, Διοσκοροῦς ἐ[πι]κ(αλουμένη) Σαραποῦς δούλ(η) τῶν αὐτῶν (ἐτῶν) κγ (19–22).

Δεν ήταν σπάνιο δούλοι να γράφονται αμέσως μετά τον ιδιοκτήτη τους, όπως λόγου χάριν συμβαίνει στον P.Berl.Leihg. I 17: *υἱὸν Σαραπίωνα τὸν καὶ Ἑρμία (ἐτῶν) η οὐλ(ῆ) ὀφρῦξει ἀριστ(ερᾶ) μὴ ἀναγεγρα(μμένον) ἐν ἐπιγεγ[εννη]μ(ένοισ), καὶ τούτου δουρικὰ σώματα ὠνητὰ* (10–1). Οι δηλώσεις, λοιπόν, παρουσιάζουν έντονη ποικιλομορφία, ενώ συχνά κυριαρχεῖ αταξία στη σειρά της καταγραφῆς (π.χ. SB X 10219).

Ἐπίκρισις

Οι δούλοι, όπως και ορισμένοι ελεύθεροι πολίτες, υποβάλλονταν και σε ένα άλλο εἶδος καταγραφῆς, την *ἐπίκρισιν*. Για την ακρίβεια, φαίνεται πως στη διαδικασία της *ἐπικρίσεως* υποβάλλονταν ελεύθεροι πολίτες, Ρωμαῖοι και Αλεξανδρινοί, συχνά όσοι ανήκαν σε μια προνομιούχο τάξη και ήταν απαλλαγμένοι από φορολογία ή πλήρωναν μειωμένη (*δωδεκάδραχμοι*), ενώ μαζί με αυτούς υποβάλλονταν στη διαδικασία και γυναίκες και παιδιά που ήταν επίσης ατελείς ή *δωδεκάδραχμοι*.³³ Αυτή η τυπικότητα αφορούσε και τους δούλους των οποίων οι ιδιοκτήτες υποβάλλονταν στην *ἐπίκρισιν*. Όπως προκύπτει από τους παπύρους, όταν ο δούλος έφτανε στην ηλικία των 13 ή 14 ετών, ο ιδιοκτήτης του όφειλε να κάνει ένα αίτημα *ἐπικρίσεως*, καθώς όποιο και αν ήταν το δικό του φορολογικό status, το ίδιο ήταν και του δούλου του. Στον P.Oxy. IV 714 ο Απολλώνιος στέλνει στους υπεύθυνους *περὶ ἐπικρίσεως (ἐπικριταί)* αίτημα προκειμένου ο δούλος του να απολαμβάνει της φορολογικής μείωσης, όπως ακριβώς και ο ίδιος: *[ἀπ' Ὁξυρύγχων πόλεως ἐτάγη ἐπ' ἀμφοδον Νότου Κρηπείδος] ρος δού[λός μου] οἰκογε[νῆς ἐκ] δούλη[ς] τρυ[. . . προσ]βέβηκε[ν εἰς (τρεῖς καὶ δεκατέεις)] τῷ διελθ[όντι] ε (ἔτει) Ἀδρια[νοῦ] Καίσαρος τοῦ κυρίου, ὅθεν δ[η]λῶ εἶναί με (δωδεκάδραχμον) διὰ λαογραφί[ας]* (9–23). Στον PSI VII 732 ο ιδιοκτήτης του δούλου δηλώνει ότι *κατὰ τὰ*

³³ Οι Ρωμαῖοι χώριζαν τον πληθυσμό της Αιγύπτου σε τρεις τάξεις: στους Ρωμαίους πολίτες (*cives Romani*), στους πολίτες των προνομιούχων πόλεων της Αιγύπτου, δηλαδή της Αλεξάνδρειας, της Ναύκρατης, της Πτολεμαίδας και της Αντινόπολης (*cives peregrine*) και στους λοιπούς Αιγύπτιους πολίτες (*peregrine Aegyptii*). Οι δύο πρώτες τάξεις αποτελούσαν μια προνομιούχο ομάδα η οποία αποκλειόταν από τη φορολογία (*λαογραφία*) στην οποία υποβάλλονταν γενικώς όλοι οι πολίτες 14 έως 62 ετών. Από την τρίτη ομάδα, υπήρχαν ορισμένοι *ἐπικεκριμένοι* οι οποίοι πλήρωναν μειωμένη φορολογία και προέρχονταν από τον Αρσινοΐτη νομό, την Οξύρρυγχο, την Ερμόπολη και την Ηρακλέοπολη. Αποτελούσαν ένα εἶδος ελίτ της κοινωνίας και ο φόρος τους μειωνόταν από 16 σε 12 δραχμές, εξ ου και η ονομασία *δωδεκάδραχμοι*. βλ. Straus (2014b) 457–8.

κελευσθέντα (5) πραγματοποιεί την πράξη της *ἐπικρίσεως* προκειμένου να πιστοποιήσει νομικά ότι ο δούλος του είναι, όπως και ο ίδιος, *δωδεκάδραχμος*. Ομοίως, ο W.Chr. 217 είναι μια *ἐπίκρισις* με την οποία πιστοποιείται ότι ένας δούλος *οἰκογενής*, ο οποίος ανήκει σε δύο αδέλφια λόγω πατρικής κληρονομιάς, υπάγεται σε μειωμένη φορολογία καθώς είναι *δωδεκάδραχμος*, όπως και οι ιδιοκτήτες του.

Στις *ἐπικρίσεις*, όπως και σε άλλα έγγραφα που αφορούν τους δούλους, καταγράφεται και η καταγωγή τους, είτε για να γίνεται η μεταξύ τους διάκριση και να μην προκαλείται σύγχυση, είτε απλώς λόγω συνήθειας κατ' αναλογία προς τα συμβόλαια αγοραπωλησίας.

Στις παραπάνω ενότητες παρατηρούμε ότι ήταν αναγκαίο στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο να υπάρχει η καταγραφή των δούλων σε ποικίλα έγγραφα που αφορούσαν πολλές εκφάνσεις της καθημερινής τους ζωής. Οι πολλές λεπτομέρειες σχετικά με την καταγωγή και την οικογενειακή τους κατάσταση, η εξωτερική περιγραφή και τα πολλά διαφορετικά έγγραφα καταγραφής τους – *κατ' οἰκίαν απογραφή, οἰκογένεια, ἀνάκρισις, ἐπίκρισις* – τα οποία τους ακολουθούσαν σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους, κατά βάση τους εξομοίωναν με άψυχο αντικείμενο και όχι με ανθρώπινο ον. Προκύπτει, λοιπόν, εύλογα το ερώτημα σχετικά με το ποιος ήταν ο σκοπός τόσων διαφορετικών καταγραφών των δούλων και εάν, σε τελική ανάλυση, αυτές οι καταγραφές ήταν υποχρεωτικές βάσει νόμου. Μια απάντηση που σχετίζεται με φορολογικές σκοπιμότητες δεν φαίνεται να είναι ικανοποιητική, καθώς δεν υπήρχε φόρος για την κατοχή τους, αλλά διάφοροι φόροι για αλλαγή ιδιοκτήτη με οποιονδήποτε τρόπο και για την απελευθέρωση.³⁴ Ενδεχομένως, η απάντηση βρίσκεται στην ικανοποίηση των συμφερόντων των ιδιοκτητών. Οι ιδιοκτήτες όφειλαν να διαφυλάξουν στον μέγιστο βαθμό την περιουσία τους και η συνεχής καταγραφή των δούλων σε δημόσια έγγραφα τους προσέδιδε ένα είδος ασφάλειας είτε σε περίπτωση απόδρασής τους είτε κατά την πώλησή τους, καθώς μπορούσαν να πιστοποιηθούν οι τίτλοι ιδιοκτησίας σε περισσότερα του ενός έγγραφα. Κάθε επίσημο έγγραφο καταγραφής είχε μια σκοπιμότητα που σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να διασφάλιζε τα δικαιώματά (;) των δούλων, αλλά μόνο κάλυπτε οποιαδήποτε δυσμενή κατάσταση στην οποία δυνητικά μπορούσε να περιέλθει ο ιδιοκτήτης.

³⁴ Biežuńska-Małowist (1977) 69.

Ιδιοκτήτες και δούλοι – γενική θεώρηση

Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία νομική απόδειξη σχετικά με την οικογενειακή ζωή των δούλων, οι παπυρικές πηγές μας παρέχουν ορισμένες ενδείξεις σχετικά με τις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Φαίνεται πως η ρωμαϊκή κοινωνία επέτρεπε τη δημιουργία οικογένειας στους δούλους. Παρ' όλα αυτά, οι οικογένειες δούλων ήταν πολύ πιθανό να συναντήσουν τη σκληρή πραγματικότητα ενός βίαιου διαχωρισμού των μελών τους, μέσω μιας διανομής, δωρεάς ή πώλησης.

Σε διάφορα παπυρικά έγγραφα συναντάται ο όρος *οίκογενής*, και μάλιστα είναι πολυάριθμες οι εμφανίσεις του, γεγονός που υποδηλώνει σχέσεις μεταξύ δούλων αλλά και σχέσεις ενδεχομένως μεταξύ ενός δούλου και ενός ελεύθερου ατόμου. Παράλληλα, δεν ήταν ασυνήθιστη η ύπαρξη αλληπάλληλων γενεών δούλων που ανήκαν στην ίδια οικογένεια. Ενδεχομένως η ύπαρξη όλων των μελών μιας οικογένειας δούλων στον ίδιο ιδιοκτήτη τους έκανε ευάλωτους, καθώς βρίσκονταν κάτω από την πίεση των ιδιοκτητών με την απειλή του χωρισμού τους, σε περίπτωση που δεν ήταν αποδοτικοί στις υποχρεώσεις τους. Από την άλλη μεριά, όμως, και οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες αποσκοπώντας στην αύξηση του εργατικού τους δυναμικού τους παρότρυναν χωρίς αμφιβολία για τεκνοποίηση, εφόσον τα παιδιά-δούλοι ήταν μια ιδιαίτερα κερδοφόρα επένδυση. Ο BGU II 447 παρουσιάζει τρεις γενιές δούλων στην ίδια οικογένεια, ξεκινώντας από τον δούλο *Κοπρή*, τα παιδιά του *Σαραπιάδα*, *Διόσκουρο* και *Πολυδεύκη* (ή *Έρῶτα*) και τέλος με τα παιδιά της *Σαραπιάδος*, τη *Διδύμη* και τον *Κάστορα* (καὶ δουλικ(ὰ) σώματα Κοπρ[ὴν (ἐτῶν) μ] καὶ Σαραπιάδα ἔγγο(νον) αὐτῆς (ἐτῶν) κ καὶ Διόσκορον ἄλλ(ον) ἔγ[γο(νον) αὐτῆς (ἐτῶν)] καὶ Πολυδεύκην ἐπικεκ(λημένον) Ἐρῶτα ἔγγο(νον) τῆς αὐτῆς (ἐτῶν) δ [καὶ Διδύμην] ἔγγο(νον) Σαραπιάδος (ἐτῶν) δ καὶ Κάστορα ἔγγο(νον) τῆς αὐτῆς [...] μνηῶν δύο, 23–8). Αν και οι δούλοι είναι πολλοί σε αριθμό και παρόλο που πρόκειται για μια μέση οικογένεια, ο ιδιοκτήτης τους, *Σεμπρώνιος*, φαίνεται να μην χωρίζει την οικογένεια των δούλων του και να τους κρατά όλους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αναφορές στον πατέρα των δούλων, είτε ήταν ελεύθερος είτε δούλος, είναι σπάνιες, γεγονός βέβαια που δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη. Σε έναν όχι και τόσο αμελητέο αριθμό παπύρων γίνεται μια απλή αναφορά στο όνομα της μητέρας, ενώ ο πατέρας παραλείπεται, είτε επειδή είναι δύσκολο να εξακριβωθεί ποιος ακριβώς ήταν, είτε ακόμη επειδή δεν είχε κάποια νομική υπόσταση: το γεγονός ότι η μητέρα ήταν δούλη

αποτελούσε επαρκές στοιχείο για να πιστοποιηθεί το status του παιδιού. Το παιδί μιας δούλης μητέρας θεωρούνταν δούλος εκτός και αν απελευθερωνόταν κατά τη διάρκεια της ζωής του.³⁵

Ωστόσο, η ύπαρξη ιδανικών συνθηκών διαβίωσης δούλων και ιδιοκτητών θα ήταν μάλλον παραπλανητική και στα όρια της υπερεμνησίας. Ο P.Berl.Leihg. I 15, αν και αναφέρει επίσης τρεις γενιές δούλων στην ίδια οικογένεια, αποδεικνύει την έλλειψη των ιδανικών συνθηκών και των αρμονικών σχέσεων καθώς τρεις από τους αναφερόμενους δούλους δραπετεύσαν: *καὶ ἄλλην δούλην Ἑλένην οὖσαν ἐν δρασμῶ (ἐτῶν) ξη καὶ Ἀμ[μ]ωνάριον (ἐτῶν) μβ καὶ Ἡράκλειαν (ἐτῶν) λη ὁμοίως ἐν δρα[σμ]ῶ (20–2)*. Επομένως, η συγκατοίκηση κάτω από την ίδια στέγη και στις υπηρεσίες του ίδιου ιδιοκτήτη δεν αποτελεί απαραίτητως απόδειξη μιας αρμονικής συνύπαρξης δούλων και ιδιοκτητών. Μάλιστα, είναι δύσκολο να εξαχθεί ένα ασφαλές συμπέρασμα από τη στιγμή που αγνοούμε σε αρκετές περιπτώσεις – όπως και στην παραπάνω – ποιος ήταν ο πατέρας των παιδιών-δούλων. Η αναπαραγωγή των δούλων δεν υποδηλώνει αυτομάτως μια διαρκή σχέση μεταξύ δύο δούλων-συζύγων. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες τα παιδιά-δούλοι προέρχονταν από τη σχέση του ιδιοκτήτη με κάποια δούλη που του ανήκε. Ο P.Meyer. 11, αν και αρκετά αποσπασματικός, μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι το παιδί για το οποίο γίνεται λόγος προέκυψε από την ένωση του ιδιοκτήτη με τη δούλη της γυναίκας του: *τὸ γεγον[ός ἐκ τῆς ὑπαρχούσης τῇ δούλης ...]/[οἰκογενές ...]/ν ἔκγονον [ῶ ὄνομα ...]*, 11–12. Ο P.Tebt. II 399 αποτελεί ένα επιπλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα παιδιού που προήλθε από την ένωση μιας δούλης και του ιδιοκτήτη της: *ἡ τῆς Θενηκήβεως [δ]ούλη Σαραπι[ὰς τὸ γεγονὸς τ]ῶ Ἰσιδώρῳ ἐκ τῆς ὑπαρξά[Σ]ης αὐτῶ δού[λης] ἀρσεν[ικὸν ἔχ]ρονον Εὐδαίμονα (5–7)*. Αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε επακριβώς τις συνθήκες διαβίωσης αυτών των παιδιών, εντούτοις κάποια έγγραφα σχετικά με κατοπινές απελευθερώσεις τους φανερώνουν πατρικά συναισθήματα απέναντί τους. Στον SB I 5217 ο *Γάιος Ιούλιος Διογένης* απελευθερώνει δύο δούλους που, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα, ήταν παιδιά του. Ομοίως, ο *Γάιος Λογγίνος Κάστωρ* στον BGU I 326 απελευθερώνει και καθιστά ως κληρονόμους του δύο δούλες του, καθώς και την κόρη της μίας εκ των δύο· ενδεχομένως, πρόκειται για την κόρη του.

Βέβαια, η ύπαρξη καλών σχέσεων μεταξύ ιδιοκτητών και δούλων δεν είναι πάντα απόρροια των μεταξύ τους ερωτικών σχέσεων. Πολλές είναι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι

³⁵ Taubenschlag (1955) 72–3. Η γέννηση ενός παιδιού από δούλη μητέρα, ανεξαρτήτως από το αν ο πατέρας ήταν ελεύθερος πολίτης ή δούλος, έφερε στο παιδί την ιδιότητα του δούλου. Αντίθετα, τα παιδιά που προέκυπταν από την ένωση μιας ελεύθερης γυναίκας και ενός δούλου θεωρούνταν ελεύθερα.

ιδιοκτήτες προκειμένου να ευχαριστήσουν τους δούλους τους για τις υπηρεσίες που τους προσέφεραν και για την υπακοή τους, τους απελευθέρωναν – κυρίως μέσω διαθηκών μετά τον θάνατό τους και σπανιότερα όσο ήταν εν ζωή. Ο PSI IX 1040 είναι μια διαθήκη στην οποία ο Ψεναμόυνιος απελευθερώνει τη δεκατριών ετών δούλη του, της παρέχει το ένα τέταρτο του σπιτιού του, της δίνει τη δυνατότητα να μην πωληθεί εκ νέου ως δούλη και να μην χάσει τα αποκτηθέντα χρήματά της: *ἢ καὶ διατάσσει τέταρτον μέρος ἧς ἔχει ἐν τῇ αὐτ(ῇ) πόλ(ει) ἐπ' ἀμφόδου) Πλατείας θεάτρου οἰκίας οἰκετικῆς αὐτοῦ σὺν χρηστηρίοις πᾶσι κυριευτικῶς καὶ πρὸς ἅπαξ κράβακτον σὺν χαλαδρίῳ ἐξεστρωμένον καὶ ἐφ' ᾧτε μὴ ἐξέστω μισθώσασθαι, ἀλλὰ τὸ μέρος εἰὰν βούλ(ηται) μισθοῖν τῷ ἀδελφῷ* (19–34). Στον P.Oxy. III 494 ο Ἀκουσίλαος απελευθερώνει μια ομάδα δούλων του λόγω της εὐνοίας και της αφοσίωσης που του ἔδειξαν: *ἀφίημι ὑπὸ Δία Γῆν Ἥλιον κατ' εὐνοίαν καὶ φιλοστοργίαν δοῦλά μου σώματα Ψεναμοῦνιν τὸν καὶ Ἀμμώνιον καὶ Ἑρμᾶν καὶ Ἀπολλωνοῦν τὴν καὶ Δημητρίαν καὶ θυγατέρα αὐτῆς Διογενίδα καὶ ἄλλην μου δούλην Δ[ι]οργε[ν]ί[δ]α* (5–7).

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, υπάρχουν ποικίλα έγγραφα τα οποία αποδεικνύουν την άσχημη μεταχείριση των δούλων όχι μόνο από τους ιδιοκτήτες τους αλλά και από άλλα πρόσωπα.³⁶ Ένα έγγραφο του 45 μ.Χ., ο P.Oxy. II 283, του οποίου η αρχή είναι κατεστραμμένη, αποδεικνύει ότι οι δούλοι τύχαιναν βίαιης μεταχείρισης χωρίς να υπάρχει κάποια νομική προστασία για αυτούς. Η κακομεταχείρισή τους γίνεται εμφανής αν λάβουμε υπ' όψιν μας τις αποδράσεις των δούλων που παρουσιάζονται σε πολλά παπυρικά ευρήματα (P.Harr. I 62, SB VI 9532, P.Oxy. XII 1422, P.Cair.Preis. 1 κ.λπ.). Ταυτόχρονα, υπάρχει μαρτυρία τιμωρίας ή και σωματικής βίας απέναντι σε δούλο. Για την ακρίβεια, στον P.Wisc. I 33 του 147 μ.Χ., ο οποίος αποτελεί μια μήνυση που απευθύνεται στον έπαρχο, αναφέρεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις πρέπει να επιτρέπεται να τιμωρούνται οι ελεύθεροι όπως οι δούλοι: *κα[τ'] τοὺς ἐλευθέρους τύπτειν καὶ παίζειν καὶ μαστιγοῦν ὡς δο[ύλο]ς* (20). Μετέπειτα μαρτυρίες που χρονολογούνται στα τέλη του 3^{ου} και τον 4^ο αιώνα, φέρουν στην επιφάνεια τη θέση ότι δεν ήταν ούτε άγνωστη ούτε ασυνήθιστη η τιμωρία των δούλων με μαστίγιο. Ο P.Oxy. XIV 1643 του 298 μ.Χ. σχετίζεται με μια υπόθεση φυγής ενός δούλου, τον οποίο ο ιδιοκτήτης θέλει να τιμωρήσει: *ἀναζητῆσαι δοῦλόν μου ὀνόμα[τι ...]ν ὡς (ἐτῶν) λε, ὃν καὶ σὺ αὐτὸς γνωρίζεις [...], ὃνπερ ἀνευρὼν παραδώσεις, [ἐξουσίας σοι] οὔσης ὅσα κάμοι παρόντι ἔξεστιν [...]ασθαι καὶ εἶργιν καὶ μαστιγοῖν καὶ ἐνα[γωγὴν ποιεῖν* (7–12). Στον P.Oxy. IX 1186 του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα σημειώνεται

³⁶ Biežuńska-Małowist (1977) 139.

ὅτι ἡ τιμωρία με μαστίγιο δεν ἐνδείκνυται στους δούλους, ἀν καὶ δεν ἀπαγορεύεται, ἐνὼ γιὰ τους ἐλεύθερους ἀνθρώπους ἀπαγορεύεται ρητὰ καθὼς ἀντιτίθεται στο δίκαιο καὶ τους νόμους: *τὸ τὴν διὰ τῶν ἱμάντων ληταριῖ . . . ὧν ἐπιχωρίως οὕτω καλουμένων αἰκείαν ὑπομένειν ἔστιν μὲν καὶ ἐπὶ τῶν δουλικῇ τύχῃ εἰληχότων ἀνιαρόν, οὐ μὴν κατὰ τὸ παντελὲς ἀπ' ἡγορευμένον, ἐλευθέρους δὲ ἄνδρας τοιαύτην ὕβρειν ὑπομένειν οὔτε τοῖς [νόμοις] ἀκόλ[ου]θον ἀδικεῖαν* (2–8).

Υποστηρίζεται ὅτι οἱ πολλὰς οὐλὰς τῶν δούλων οφείλονταν στὴν ἀσχημὴ μεταχείρισή τους ἢ προέρχονται ἀπὸ τὴ σκληρὴ δουλειὰ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τους.³⁷ Στον P.Oxy. XLII 3054, ὅπως καὶ σε ἄλλους παπύρους, διαβάζουμε γιὰ ἕνα δούλο με πολλὰς οὐλὰς (*δοῦλον ὀνόματι Προκόπτοντα ὕστερ . . . σθεντα Ἄπτον ὥς (ἐτῶν) .β. λευκόχρουν ὑποπλατυπρόσωπον ἀρεόφρυν κονδόρεινα οὐλαὶ μετώπῳ καὶ ὀφρύει καὶ σιαγόνει εὐωνύμοις παράστραβο(ν)*, 13–7), ὥστόσο ἐφ' ὅσον δεν διευκρινίζεται ὁ τρόπος πὺ τις ἀπέκτησε, μποροῦμε νὰ κάνουμε μόνο ὑποθέσεις γιὰ τὴν αἰτιολογία. Ὅσον ἀφορὰ σε τυχόν σεξουαλικὰ ἐπιθέσεις πὺ πραγματοποιοῦνταν σε βάρος δούλων, τὰ στοιχεῖα εἶναι λίγα ὥστε νὰ ἔχουμε μιὰ καθαρὴ εἰκόνα σχετικὰ με τὴ συχνότητα τοῦ φαινομένου καὶ με τὸ ἀν ὑπῆρχε καὶ σε τι βαθμὸ νομικὴ προστασία αὐτῶν. Στον SB XIV 11904, σε μιὰ μήνυση υποβαλλόμενη ἀπὸ μιὰ χήρα πὺ ἔτυχε βίαιης μεταχείρισης, γίνεται λόγος γιὰ τὴ δούλη τῆς *Σαραπιάδα*, ἡ ὁποία ἐπίσης κακοποιήθηκε: *αὐθαδῶς χρησάμενοι ἀποσπάσαντες δούλην μου Σαραπιάδα, ἧ εἶχεν περὶ αὐτὴν ἱμάτια ἐβάσταξαν καὶ βίαν αὐτὴ πλ[εῖ]στην ἐποιήσαντο* (11–5). Ὁ P.Oxy. LXII 3070 εἶναι μιὰ ἐπιστολὴ ἡ ὁποία ἀπευθύνεται σε κάποιον *Ἐπαφρόδιτο*. Εἰάν θεωρήσουμε ἀποδεκτὴ τὴ σκέψη ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς παραπέμπει σε κάποιον δούλο (ἢ ἔστω ἀπελεύθερο), τότε ἀποδεικνύεται ἡ σεξουαλικὴ παρενόχλησή τοῦ καὶ οἱ προθέσεις τῶν ἀποστολέων γιὰ ἐρωτικὴ συνένδεση μαζί τοῦ εἰάν ὁ ἴδιος θέλει νὰ σταματήσουν οἱ ἐναντίον τοῦ σωματικὰς ἐπιθέσεις: *λέγει Ἀπίων καὶ Ἐπιμᾶς Ἐπαφροδίτῳ τῷ φιλάτῳ ὅτι ἡ διδύς ἡμῖν τὸ πυγίσαι καὶ καλῶς σοῖ ἔστι, οὐκέτι οὐ μὴ δείρομέν σε εἰάν δώσης ἡμῖν τὸ ποιγίσαι* (1–8). Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀν ὁ στόχος τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ἡ ἐκφραση προσωπικῆς ἐπιθυμίας ἢ ἡ προσβολὴ καὶ ἡ μείωση τοῦ *Ἐπαφρόδιτου*,³⁸ εἶναι φανερό ὅτι δεν πρόκειται γιὰ μιὰ πρόταση μεταξύ ἴσων, ἀλλὰ ἡ θέση τοῦ *Ἐπαφρόδιτου* εἶναι ἐμφανῶς ὑποδεέστερη.

³⁷ Montserrat (1996) 57.

³⁸ Montserrat (1998) 156.

Κοντά στη φυσική βία βρίσκεται και η περίπτωση της βίαιης μετακίνησης των δούλων ή η κατάσχεσή τους. Στον P.Fam.Tebt. 37 που θα μελετηθεί παρακάτω, η δούλη *Μαρτίλλα* φαίνεται να μετακινείται με τη βία: *ταύτην οὖν ἐ[νε]ρ[γ]οῦσαν λαβόμενοι Σαραπάμων τις Πυρρίωνος κα[ὶ] ὁ τούτου ἀδελφὸς Δεῖος ἀπὸ τοῦ Ἀρσινοεῖτου, καταμένοντες ἐν κώμῃ Τεπτύνι τῆς Πολέμωνος μερίδος, βία ἀποσπάσαντες δίχα στρατηγοῦ συνέσχον π[α]ρ' ἑαυτοῖς, ἦν καὶ μέχρι τούτου κατέχουσι, προφάσει ζητήματος οὗ φασιν ἔχειν πρὸς τὸν ἕτερον ἡμῶν ἀδελφὸν Φιλαγτίνου τὸν καὶ Νειλάμωνα (9–15).* Μια παρόμοια περίπτωση εμφανίζεται στον P.Oxy. VIII 1120: *Θῶνις γὰρ ὢν κουράτωρ Σεύθου εἰσεπήδησεν εἰς τὴν οἰκίαν μου καὶ ἐτόλμησεν ἀποσπάσαι δούλην μου Θεοδώραν μὴ ἔχων κατ' αὐτῆς ἐξουσίαν (13–9).*

Τέλος, ας μην παραβλέψουμε μία από τις πιο επώδυνες πτυχές που φέρουν στο φως τα παπυρικά ευρήματα: τον χωρισμό των παιδιών από τη μητέρα τους, συνήθως κατά την πώλησή τους. Βέβαια, γενικώς αποφευγόταν ο διαχωρισμός μιας μητέρας από τα παιδιά της, καθώς δεν είναι μικρός ο αριθμός παπύρων που δείχνει την πώληση της μητέρας και των παιδιών μαζί, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Καθώς η πώληση ήταν από τα πιο συνηθισμένα μέσα με τα οποία μπορούσε να υπάρξει ο διαχωρισμός των μελών, δεν είναι αφύσικη η απορία που προκύπτει σχετικά με το αν οι δούλοι είχαν τη δυνατότητα μετά την πώληση να διατηρήσουν επαφές μεταξύ τους. Δυστυχώς, οι πηγές δεν δίνουν μια ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα.

Μια ιδιαίτερα αξιοσημείωτη περίπτωση παρουσιάζεται στον P.Oxy. III 475 του 182 μ.Χ., ο οποίος δείχνει ότι υπήρχε όριο στην αυθαίρετη μεταχείριση των δούλων και στην εξουσία που ασκείτο εν γένει πάνω τους. Στον πάπυρο περιγράφεται ο θάνατος ενός δούλου επτά ετών κατά τη διάρκεια μιας εορτής καθώς και η έρευνα σχετικά με τα αίτια του θανάτου του. Οι λόγοι για τους οποίους κλήθηκε ο γιατρός για να εξακριβώσει τα αίτια του θανάτου είναι δύο: από τη μία πλευρά, ο ιδιοκτήτης ενδεχομένως ήθελε να ζητήσει την άδεια για να ενταφιάσει τον δούλο του, αν και δεν προκύπτει σαφώς μέσα από τον πάπυρο· από την άλλη πλευρά, έπρεπε να διαπιστωθούν τα αίτια θανάτου γιατί, αν ο θάνατος δεν προκλήθηκε από φυσικά αίτια ή ατύχημα, ο ιδιοκτήτης θα τιμωρούνταν με ποινή. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει αν λάβουμε υπ' όψιν το διάταγμα του Αντωνίνου Πίου, σύμφωνα με το οποίο προβλεπόταν ποινή εναντίον του ιδιοκτήτη ο οποίος σκότωνε αναίτια τον δούλο του:

nam ex constitutione divi Pii Antonini qui sine causa servum suum occiderit, non minus puniri iubetur quam qui servum alienum occiderit.

(Just.Inst. I.8)

Αν ισχύει ο δεύτερος λόγος, τότε αποδεικνύεται ότι υπήρχε ένας περιορισμός στην ανεξέλεγκτη εξουσία και την απόλυτη κυριαρχία των ιδιοκτητών πάνω στους δούλους τους. Πάντως, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, δεν παρατηρούνται προσφυγές των δούλων σε κάποιο άσυλο – όπως λ.χ. σε κάποιον ναό,³⁹ γεγονός που ίσως υποδηλώνει ότι εν γένει η κακομεταχείριση των δούλων απαντούσε σποραδικά.

Παραπτώματα δούλων

Το πιο συνηθισμένο παράπτωμα δούλων το οποίο εντοπίζεται στους παπύρους είναι αυτό της κλοπής. Κατά βάση, η κλοπή πραγματοποιούνταν σε βάρος των ιδιοκτητών των δούλων. Στον SB XXIV 16257 ο ιερέας *Άρπαγάθης* πείθει δύο δούλους να κλέψουν ορισμένα αντικείμενα του ιδιοκτήτη τους και έπειτα να δραπετεύσουν: *Άρπαγάθης [...] ἱερεὺς ἀπὸ τῆς αὐτῆς κώ[μης] [ψ]υχαγωγῆσας δουρικὰ σώματα δύο, τοῦ μὲν Στοτοήτιος Πανεφρέμμιος [ῶ]ρίωνα, τοῦ δὲ ἑτέρου Στοτοήτιος Σωτηρίδα, ἀφανεῖς ἐποίησεν ὑφ[αιρου]μένους [καὶ τ]ι[ν]α τῶν ἡμετέρων* (3–7). Στον P.Grenf. I 47 παρατηρούμε μια περίπτωση κλοπής σιτηρών, μετά την οποία ο δούλος δραπετεύσε. Ωστόσο, δεν γίνεται πλήρως κατανοητό αν η φυγή του οφείλεται στο γεγονός ότι, ενώ ήταν υπεύθυνος για την προστασία της συγκομιδής, εντούτοις δεν τη διαφύλαξε και θα τιμωρούνταν ή αν ο ίδιος ήταν συνένοχος της πράξης. Ο BGU I 361 παρουσιάζει μια περίπτωση κλοπής περισσότερο αναλυτική. Μια δούλη έκλεψε όσα αντικείμενα υπήρχαν μέσα στο σπίτι, μετά τον θάνατο του αφεντικού της: *τελευτήσαντος δ' αὐ[τ]οῦ Τα[σεὺς], δούλη τοῦ πατρὸς τοῦ ἀφήλικος, πάντα τὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐβάστ[ασεν]* (9–10), *ἐὰν μεταπέμψῃ Κρονοῦν θεράπ[οντα] αὐτοῦ, μαρτυρήσει ὅτι ἡ Τασεὺς σύνερ[γ]ος αὐτοῦ ἐγένετο [καὶ πάν]τ' ἅμα αὐτῷ ὑφείλε[τ]ο* (18–20). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι Τασεὺς και Κρονοῦς συνεργάστηκαν προκειμένου να πραγματοποιηθεῖ η κλοπή ολόκληρης ή μέρους της περιουσίας. Μερικοί από τους δούλους φαίνεται να μη δρούσαν ανεξάρτητα, αλλά σε ομάδα μαζί με *συνδούλους*.⁴⁰

Οι δούλοι ήταν υπαίτιοι και για υλικές ζημιές. Στον BGU I 146 τρεις άνδρες, μεταξύ αυτών και ένας δούλος, ήταν υπεύθυνοι για την καταστροφή μιας έκτασης σιτηρών και ενός

³⁹ Στον P.Cair.Zen. IV 59620 του 247-221 π.Χ. αναφέρεται η προσφυγή μιας δούλης στον ναό του Σαράπιδος για προστασία.

⁴⁰ Straus (2014a) 28.

λαχανόκηπου. Τα αίτια της πράξης στην οποία συμμετείχε και ο δούλος είναι άγνωστα: *ἐπῆλθαν Ἀγαθοκλῆς καὶ δούλος Σαραπίωνος Ὀννώφρεως κ[αὶ ἄ]λλος ξένος[ς] ἐργά[της αὐ]τοῦ τῇ ἀλωνίᾳ μου καὶ ἐλίκμησάν μου τὸ λ\ά/αχανον καὶ οὐχ [ὁ]λ[ί]γην ζη[μ]εῖάν μοι ἐζημιωσάμην* (5–11).

Δεν είναι άγνωστη η περίπτωση της άσκησης βίας και η απαγωγή ως μερικές από τις παράνομες ενέργειες των δούλων στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο. Στον P.Oxy. II 283 ο δούλος *Εὐπόρος* επιτίθεται στον *Σαραπίωνα* με αφορμή μια δικαστική διαμάχη: *μεθ' ἱκανῆς τῆς γεγνοιῖας μοι ἐπιθέσεως καὶ πληγῶν ἐπιφορᾶς ὑπ' αὐτοῦ τε καὶ τῶν σὺν αὐτῷ περιχυθέντων* (14–6). Στον BGU IV 1139 ο αναφερόμενος δούλος αθέτησε τη συμφωνία που είχε συνάψει με ένα ζευγάρι ελεύθερων πολιτών και απάγοντας την κόρη τους τράπηκε σε φυγή: *Πάρις [δούλο(ς) τοῦ Χρήτου] δούλο(ς) τῶν Χρήτου [ἐπιγνοῦς] |συνιδὼν/ τὸν Πάρθον ἐν τοῖς ἔξ\ω/ τόποις ὄντα ἐτόλμησε [κατὰ μηδὲν ἡμῶν αὐτῷ] μηδὲν ἀδικήσαντας ἡμᾶς τῇν τε οἰκονομίαν ἀποστρεῖν, ἀπαγαγεῖν <δε> τὴν θυγατέρα ἡμῶν Ταθρεῖφιν και την Πρίμα(ν) καὶ ἔχειν παρ' ἑαυτῷ ἐν εἰρκτ[ῇ ἐπὶ] μῆνας ε* (12–6). Εκτός από τις περιπτώσεις σωματικής βίας, συναντάμε και τη λεκτική επίθεση. Ο BGU XVI 2604 περιέχει ένα τέτοιο παράδειγμα: *δούλος Χρυσίππου καὶ Σκαλίφου εἰσήνεγκά<ν> με εἰς πόλιν μετὰ πληγῶν καὶ ὕβρεων* (5–7).

Παράλληλα, βρίσκουμε δούλους οι οποίοι αρνούνταν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους. Στον P.Bingen 74 ο δούλος *Ἔρω*ς είναι φυλακισμένος και θα ελευθερωθεῖ μόνο εάν καταβάλει την *ἀποφορά* την οποία ενδεχομένως αρνήθηκε να πληρώσει: *ἡὰν θέλῃ ἀναβῆναι, ἀποφορὰν χορη[γ]ή[ς]ε[ι] τοῖς ὀρφανοῖς* (13–4). Ο P.Oxy.Hels. 26 παρουσιάζει μια παρόμοια περίπτωση, κατά την οποία η δούλη δεν επιθυμεί να υπηρετεῖ τις συνιδιοκτητρίες της και αρνείται να τους καταθέσει την *ἀποφορά*: *κέκτημαι ἅμα τῇ ἀδελφῇ μου Διοσκουριαίνῃ δούλον ὀνόματι Σαρμάτην οἰκογενὴν ἐκ δούλης Θαήσιος, καὶ ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς τελευτῆς τῶν γονέων μου οὗτος ἀποφορὰς ἡμῖν χορηγί. νῦν δὲ οὐκ οἶδα, πόθεν κινηθεῖς, ἀποσπᾶται καὶ οὐ βούλεται παραμένειν τῇ ἡμῶν ὑπηρεσίᾳ οὐδ' αὖ ἀποφορὰς διδόναι* (9–13).

Φαίνεται πάντως ότι οι δούλοι στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο δεν είχαν σε μεγάλο βαθμό παραβατικές ή εγκληματικές τάσεις, τουλάχιστον από όσα προκύπτουν από παπυρικές πηγές και με την επιφύλαξη του αν και κατά πόσο τέτοιου είδους συμπεριφορές καταγράφονταν.

Συνιδιοκτησία δούλων

Η συνιδιοκτησία στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο αποτελούσε ένα πολύ συχνό φαινόμενο, δεδομένης της μέτριας οικονομικής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν πολλοί από τους πολίτες της Αιγύπτου. Αφορούσε κατοικίες και αγαθά, μέρος των οποίων ήταν και οι δούλοι. Η συνιδιοκτησία των δούλων μας είναι γνωστή από πολλές πηγές: διαθήκες, έγγραφα που αφορούν τον χωρισμό ή τη διαίρεση της κληρονομιάς, πράξεις γάμου ή θανάτου, πράξεις αγοραπωλησιών και απελευθερώσεων, κατ' οικίαν απογραφές, δίκες κ.λπ. Ένα μεγάλο μέρος των εγγράφων πιστοποιούν τη συνιδιοκτησία, η οποία φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις προερχόταν από την κληρονομιά που άφηναν οι γονείς στα παιδιά τους.⁴¹

Η συνιδιοκτησία δούλων εμφανιζόταν με δύο τρόπους. Οι ιδιοκτήτες είτε θα κατείχαν σε ίσα μέρη τον δούλο ή τους δούλους είτε σε κάθε έναν από αυτούς θα αντιστοιχούσαν συγκεκριμένα μέρη. Στον P.Grenf. I 21 ο *Δρύτων* στην τρίτη διαθήκη του κληροδοτεί στον γιο του δύο δούλες και στις πέντε κόρες του πέντε άλλες δούλες οι οποίες θα τους ανήκαν *ἐξ ἴσου* (καὶ τὰ θη[λ]υκὰ β σώμα[τ]α καὶ τὴν βοὺν ἐξ ἴσου, 13). Οι κληρονόμοι του *Ἡρωδίωνος* στον PSI VIII 903 αποφάσισαν να μοιράσουν τους δούλους που τους άφησε ο πατέρας τους προφανώς από κοινού (διειρησθαι πρὸς ἑαυτοὺς ἐξ εὐδοκουντων ἐπὶ τοῦ παρόντος διαιρέσι ἀπὸ τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῖς πατρικὰ δουρικὰ σώματα τέσσαρα, *Θερμουθάριον καὶ Σαμβοῦν καὶ Ἡρακλᾶν καὶ Ἡρακλοῦν χωλὴν*, 6–9). Οι τέσσερις ιδιοκτήτες του δούλου *Σαραπίωνα* που εμφανίζονται στον P.Oxy. IV 716 έχουν λάβει τον δούλο μέσω κληρονομιάς αλλά όχι *ἐξ ἴσου* (ὑπάρχει τοῖς αὐτοῖς ἀφ[ήλ]ιζι τῇ μὲν Εὐδαιμονίδι ἕκτον μέρος τῷ δὲ Διονυσίῳ καὶ Θαήσει ἡμισυ μέρος τὸ ἐπὶ τὸ αὐτὸ δῖμοι[ρ]ον μέρος πατρικοῦ αὐτῶν δούλου Σαραπίω[νος] ὡς (ἐτῶν) λ οὗ τὸ λοιπὸν τρίτον ὃν τοῦ ὁμοπατρίου αὐτῶν ἀδελφοῦ Διογένου[ς] ἡλευθέρωται ὑπ' αὐτοῦ, 12–8).

Εκτός από τις διαθήκες, πολλές περιπτώσεις συνιδιοκτησίας εμφανίζονται στις κατ' οικίαν απογραφές. Επί παραδείγματι, στον BGU VII 1581, ο δούλος ο οποίος καταθέτει εκ μέρους των ιδιοκτητριών του την απογραφή, ανήκει σε δύο αδερφές. Στον BGU I 115 ένας δούλος ανήκει κατά ένα τρίτο στον *Κρονίωνα* και στα αδέλφια του και κατά δύο τρίτα στον *Τούρβωνα* και τα αδέλφια του (ἀποδομένων μοι αὐτῶν κατὰ μ[ὲν τὸ (τρίτον) μέρος] *Κρονίωνος Κρονίωνος τοῦ Ἡρα[κλείδου] μη(τρὸς) ...*] καὶ τῶν τούτου ἀδελ(φῶν) ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ [ἀμφοδου

⁴¹ Biezuńska-Małowist (1968) 116–7.

Ταμείων, κατὰ δὲ τὸ λοιπὸν) (δίμοιρον) μέρος Ἡρώ[...] τοῦ καὶ Τούρβωνος τοῦ Ἡρώνος μητρὸς) [...] καὶ τῶν τούτου ἀδελφῶν, 17–22).

Μεταξύ άλλων, δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο ένας από τους συνιδιοκτήτες να πωλούσε το μέρος του δούλου που του ανήκε. Με τον τρόπο αυτό, ο δούλος περιερχόταν στην ιδιοκτησία ανθρώπων που δεν τους ένωνε κανένας οικογενειακός δεσμός και προφανώς δεν ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη. Η μερική πώληση ενός δούλου ο οποίος αποτελούσε ιδιοκτησία πολλών ατόμων δεν επηρέαζε την τιμή του. Στον P.Lugd.Bat. XIII 23, η τιμή ενός δούλου που πωλείται κατὰ το 1/3 ανέρχεται στις 200 δραχμές. Αν και η τιμή φαίνεται σχετικά χαμηλή, αν αναλογιστούμε ότι ένας άλλος δούλος που καταγράφεται στο ίδιο έγγραφο κοστίζει 600 δραχμές αλλά πωλείται εξ ολοκλήρου, αντιλαμβανόμαστε ότι δεν υπάρχει κάποια δυσαναλογία. Συνεπώς, η πώληση των δούλων είτε κατὰ μέρη είτε εξ ολοκλήρου δεν επηρέαζε την τιμή του.

Βέβαια, η ύπαρξη πολλών συνιδιοκτητών μπορούσε να οδηγήσει στη μερική απελευθέρωση ενός δούλου, εάν κάποιος από αυτούς απελευθέρωνε το μέρος του δούλου που του ανήκε. Χαρακτηριστικό δείγμα μιας τέτοιας περίπτωσης παρέχεται από τον P.Oxy. IV 716 ο οποίος φωτίζει μια ενδιαφέρουσα πρακτική της ελληνιστικής Αιγύπτου. Όταν ένας δούλος που αποτελούσε μέρος συνιδιοκτησίας απελευθερώθηκε κατὰ το ένα τρίτο, έγινε αίτημα να πωληθούν δημόσια τα υπόλοιπα μέρη του: *κατὰ τὸ δηλούμενον τῶν ἀφελίκων δίμοιρον μέρος τὴν προκήρυξιν γενέσθαι καὶ τὴν ἀμείνονα αἴρεσιν διδόντι παραδοθῆναι* (19–22). Αυτό σημαίνει ότι ο δούλος θα ανήκε πλέον σε έναν ιδιοκτήτη, ο οποίος όμως θα είχε στην κατοχή του μόνο τα 2/3 του δούλου. Να σημειωθεί ότι αυτή η πρακτική εμφανιζόταν μόνο στο ελληνιστικό δίκαιο και ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τον ρωμαϊκό νόμο, ο οποίος προέβλεπε ότι εάν ένας συνιδιοκτήτης απελευθέρωνε το μέρος του δούλου που του ανήκε, τότε αυτό πήγαινε αυτόματα στον άλλο συνιδιοκτήτη.⁴² Ωστόσο, στην ελληνιστική Αίγυπτο φαίνεται πως ο σκοπός μιας τέτοιας διαδικασίας ήταν η σταδιακή πλήρης απελευθέρωση του δούλου και η αποφυγή των πολλών συνιδιοκτητών. Ο ίδιος σκοπός εξυπηρετούνταν και στις περιπτώσεις κατὰ τις οποίες ο ένας ιδιοκτήτης πωλούσε το μερίδιό του στον άλλο, όπως συμβαίνει στον PSI XII 1228: *ὁμολογ[εῖ] Θα[τρῆς] ἀπελευθέρα Ἀφροδείτης ἀπελευθέρας Πρεμεμού[νιος ἀπ]ὸ Μώτεως ὡς (ἐτῶν) λα οὐλή ἀντικνημίῳ ἀριστερῷ, μετὰ [κυρίου] Ψεναμού[νιος] Ἰέρακος Βήκιος ἀνδρός, Ἑρμοκλεί Πετ[εχῶν]τος τοῦ Χεσθώθου ἀπὸ Ἀφροδεῖσιου*

⁴² Straus (2014b) 460–1.

τῆς Μεικρᾶς Ὀάσεως ἀπόντι διὰ Ἀμμωνίου Πισήχθιος Φίλου ἀπὸ Μώτεως πεπρακέναι αὐτῷ ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον τὸ ὑπάρχον αὐτῇ μέρος ἡμῖς Ἰσιδώρας δούλης (4–10).

Το πρόβλημα που προκαλούσε η συνιδιοκτησία των δούλων οφείλεται στο γεγονός ότι συχνά δεν ήταν σαφές τι ποσοστό του δούλου αναλογούσε σε κάθε ιδιοκτήτη ή ακόμη στο ότι το ποσοστό είχε διατυπωθεί μόνο προφορικά και οδηγούσε σε ρήξη — έως και σε δικαστικές διαμάχες — τους συνιδιοκτήτες. Μια τέτοια περίπτωση απαντά τον 4^ο αιώνα και περιγράφεται στον PSI V 452 στον οποίο δύο αδέρφια οδηγήθηκαν σε δικαστική διαμάχη λόγω της προφορικής συμφωνίας που είχαν σχετικά με την κοινή κατοχή δύο δούλων και του παιδιού τους. Οι δούλοι κληροδοτήθηκαν σε δύο αδέρφια *ἐξ ἴσου μέρους*, όμως *ἀγράφως* αυτά αποφάσισαν να χωρίσουν τους δούλους. Όταν ο αδερφός απελευθέρωσε τους δούλους που περιήλθαν στην ιδιοκτησία του, η αδελφή επικαλέστηκε ότι έχει δικαιώματα πάνω τους και στράφηκε στις αρχές. Τις περισσότερες φορές διακρίνουμε, ωστόσο, την προθυμία των συνιδιοκτητών να μοιράζονται οι δούλοι με τέτοιο τρόπο ώστε να αποφεύγονται οι δικαστικές διαμάχες μεταξύ τους.

Άλλα προβλήματα που έρχονται στην επιφάνεια λόγω της συνιδιοκτησίας αφορούν την περίπτωση κατά την οποία οι συνιδιοκτήτες δεν έμεναν κάτω από την ίδια στέγη, και ως εκ τούτου προκύπτει το ερώτημα σχετικά με τη διαμονή του δούλου αλλά και των υπηρεσιών που καλούνταν να προσφέρει σε κάθε έναν από αυτούς. Στον P.Fam.Tebt. 37 η δούλη *Μαρτίλλα*, η οποία ανήκει σε τρία αδέρφια, διαμένει στον Αρσινοΐτη νομό, όπου τα αδέρφια έχουν ακίνητη περιουσία, και πηγαίνει στην Αντινοόπολη, όπου την έχουν ανάγκη: *ὑπάρχει ἡμεῖν, κύριε, πρὸς τὸν ἕτερον ἡμῶν ἀδελ[φὸν] Φιλαντίνοον τὸν κ[αὶ] Νειλαμων [δ]ο[ύλη] μητρικὴν κοινὴν ὀνόματι Μάρτιλλα, ἣτις ἐν τ[ῷ] Ἀρ[σιν]οεῖτῃ τυγχάνουσα, ἔνθα γεουχοῦμεν, τὰ ἐπιτ[ή]δε[ι]α ἡμεῖν διαπέμπεται εἰς τὴν Ἀντινόου (4–8)*. Από τον P.Fam.Tebt. 38 φαίνεται πως ο ένας αδερφός, ο *Φιλαντίνοος*, έδωσε ως ενέχυρο τη *Μαρτίλλα* και στον P.Fam.Tebt. 40 πληροφορούμαστε ότι η δούλη διέμενε στον δανειστή. Δεν μπορούμε να απαντήσουμε με απόλυτη βεβαιότητα αν η δούλη πριν δοθεί ως ενέχυρο εργαζόταν και στα τρία αδέρφια για ίσα χρονικά διαστήματα ή αν διέμενε με τον έναν ιδιοκτήτη και αυτός έδινε ένα ποσό εν είδει ενοικίου στα άλλα αδέρφια. Μπορούμε να εικάσουμε, ότι η *Μαρτίλλα* διέμενε με τον *Φιλαντίνοο*, καθώς αυτός την έδωσε ως ενέχυρο, αλλά δούλευε και για τα τρία αδέρφια.

Στους παπύρους της ρωμαϊκής περιόδου βρίσκουμε σπάνια μαρτυρίες σχετικά με την ενοικίαση κοινών δούλων σε τρίτους. Στον PSI IX 1065 του 157 μ.Χ. βλέπουμε δύο

συνιδιοκτήτριες οι οποίες βεβαιώνουν ότι η δούλη τους δόθηκε για τις υπηρεσίες της ως τροφού για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Συμβόλαια μαθητείας δούλων

Με βάση τις πηγές γνωρίζουμε ότι ένα ικανοποιητικό ποσοστό δούλων γνώριζε γραφή και ανάγνωση.⁴³ Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα που πιστοποιούν ότι ένας δούλος έπρεπε να γράφει επιστολές εκ μέρους του κυρίου του ή ότι δεχόταν γραπτές εντολές, και γενικώς διαχειριζόταν την αλληλογραφία του σπιτιού. Μια όμως ιδιαίτερη περίπτωση που αξίζει να μνημονευθεί είναι η *μαθητεία* των δούλων. Η ρωμαϊκή Αίγυπτος μας παρέχει αρκετά συμβόλαια *μαθητείας*, που φέρουν το όνομα *διδασκαλικαί*, και αφορούν εν γένει τόσο ελεύθερα παιδιά όσο και παιδιά με δουλικό status. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα συμβόλαια παρουσιάζουν μια σχετική ομοιότητα τόσο στη μορφή τους όσο και στους όρους που αναφέρονται από τα δύο μέρη της συμφωνίας. Αν και οι μελετητές τείνουν να διαφοροποιούν την εργασία των ελεύθερων και των δούλων ως διαφορετικά κοινωνικά και ιστορικά φαινόμενα, τα συμβόλαια αυτά φανερώνουν μια σχετική ομοιογένεια ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης.

Από τα συμβόλαια μαθητείας αυτά στα οποία γίνεται διακριτά λόγος για δούλους, είναι όσα εμφανίζουν κυρίως τους όρους *δούλος/δούλη*, καθώς και *παιδίσκη* ή *παῖς*.

δούλον Νάρκισσον α (ἔτους) ἀπὸ Φαρμ<οὔ>θι αὐλεῖν μαθή(σεσθαι) (BGU IV 1125, 18–20, 13 π.Χ.)

ἐκδιδάξιν Ἑλένην παιδίσκην Ἡρακλήων Εἰρηναίου τὴν γερδιακὴν τέκνην (P.Mich. V 346a, 2–3, 13 μ.Χ.)

τὸν ἑαυτὴν παῖδαν ὄνομα Στοτοῆτις ἐπικαμενος Μύρωνα μαθὶν τὴν γερδιακὴν τέχνην (P.Grenf. II 59, 7–10, 189 μ.Χ.)

Η ηλικία των παιδιών συνήθως δεν αναγραφόταν, χωρίς αυτό να είναι κανόνας. Για παράδειγμα, στον PSI III 241 του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα γίνεται συγκεκριμένη αναφορά σε ένα κορίτσι 14 ετών: *ὁμολογῶ παρειληφέναι παρὰ σοῦ τὴν δούλην σου ὀνόματος Νίκην ὥ[ς] (ἐτῶν) ιδ ἐπὶ*

⁴³ Biezuńska-Małowist (1977) 112.

χρόνον μῆνας δώδεκα ἀπὸ τοῦ ὄν[τ]ος μηνὸς Θῶθ τοῦ ἐνεστῶ[τος ... ἔτους] πρὸς μάθησιν ἥς μεταχειρίζομαι γερδιακῆς ἢ] ὑφαντικῆς τέχνης (4–9). Εἶναι περισσότερο συνηθισμένος ο χαρακτήρισμός των παιδιῶν ὡς ἀνηλίκων με τοὺς ὅρους ἀφήλιξ ἢ οὐδέπω τῶν ἐτῶν, γεγονός που υποδηλώνει ὅτι δεν μπορεῖ νὰ ἦταν πάνω ἀπὸ 14 ἐτῶν στὴν ἀρχὴ τῆς μαθητείας τους, καθὼς αὐτὴ ἦταν ἡ ἡλικία που νομικὰ θεωροῦνταν ἐνήλικα μέλη τῆς κοινωνίας καὶ ὑπόκειντο στὶς διατάξεις τῆς φορολογίας;⁴⁴

ἐκδόσθαι τὸν ἀφήλικά μου υἱὸν Πανσίριν ὥστε μαθεῖν τὴν γερδιακὴν τέχνην (P.Mich. III 172, 7–10, 62 μ.Χ.)

ἐγδεδόσθαι τῷ Θῶνι τὴν ἑαυτοῦ ἀφήλικα θυγατέρα Αὐρηλίαν Ἀφροδείτην μητρὸς Διονυσίας πρὸς μάθησιν γερδιακῆς τέχνης (P.Oxy. LXVII 4596, 5–9, 264 μ.Χ.)

ὁμολογῶ σε ἐγδεδόσθαι μοι τὸν υἱὸν σοῦ Φοῦσκον, οὐδέπω ὄντα τῶν ἐτῶν ἐγδιδάξαι τὴν λινυφικὴν τῶν καθημένων τέχνην πᾶσαν ἐντελῶς (P.Fouad. I 37, 1–2, 48 μ.Χ.)

οὐδεπο ὄντα τῶν ἐτῶν ὥστε μαθεῖν τὴν γερδιακὴν τέχνην (P.Mich. III 171, 9–11, 58 μ.Χ.)

Ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ παροχές που δίνονταν στοὺς μαθητευόμενους δούλους. Στὰ συμβόλαια μαθητείας παρατηρεῖται μιὰ ἐνιαία μορφή καὶ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ὄχι μόνον παρουσίαζε τὶς ὥρες μαθητείας, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐξασφάλιζε τὴν τροφή, τὴν ἐνδυσση, τὴ διαμονή, τὴν πληρωμὴ ἀλλὰ καὶ τὶς ἀδείες τῶν δούλων. Πιο συγκεκριμένα, τὸ ὥράριο μαθητείας συνέκλινε σχεδόν σε ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ἕως καὶ τὴ δύση τοῦ ἡλίου,⁴⁵ ἐνῶ ἦταν πιθανόν ὁ δούλος τὶς ὥρες που δεν μαθήτευε πλᾶι στὸν διδάσκαλο νὰ προσέφερε τὶς καθιερωμένες υπηρεσίες στὸν ἰδιοκτήτη του, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν P.Wisc. I 5: ἐὰν δὲ

⁴⁴ Pudsey (2013) 491: «Fourteen is the age at which boys in Roman Egypt were liable to begin payment of the *laographia*, the poll tax, and girls began to marry».

⁴⁵ Τὸ ὥράριο ἦταν κοινὸ τόσο γιὰ τοὺς δούλους (P.Oxy. XIV 1647, 18–21: *παρέξεσθαι αὐτὴν τῷ διδασκάλῳ καθ' ἡμέραν ἀπὸ ἀνατολῆς ἡλίου μέχρι δύσεως*, P.Oxy. XLI 2977, 34–7: *τὸν ἑαυτοῦ δούλον παραμένοντα τῷ ἐπιστάτῃ ἐπὶ τὸν χρόνον(ν) κατ' ἐκάστην ἡμέραν ἀπὸ ἡλίου ἀνατολῆς μέχρι δύσεως*, BGU IV 1021, 11–4: *παρέζεται αὐτὸν ὁ Σέντιος τῷ διδασκάλῳ καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἀπὸ ἀνατολῆς ἡλίου μέχρι δύσεως*) ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἐλεύθερους (P.Oxy. IV 725, 10–2 *προσεδρεύοντα τῷ διδασκάλῳ ἐπὶ τὸν δηλο[ύμε]νον χρ[ό]νον καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἀπὸ ἀνατολῆς ἡλίου] μέχρι δύσεως*).

πάθη διὰ νυκτός χρ[ε]ί[α]ν αὐτῆς ὁ δεσπότης πρὸς ἀρτοποιίαν μεταπέμψεται αὐτὴν οὐδενὸς διὰ τοῦτο ὑπολογουμένου ἀπὸ τῶν μισθῶ[ν] (31–4)

Ἡ παροχή τροφῆς καὶ ἡ ἐνδυσή του μαθητευόμενου δούλου αποτελούσε υποχρέωση ἄλλοτε τοῦ ιδιοκτήτη καὶ ἄλλοτε τοῦ ἴδιου τοῦ δασκάλου. Στὰ περισσότερα συμβόλαια μαθητείας τὸ καθήκον αὐτὸ ἐπιβάρυνε τὸν διδάσκαλο. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πρόσωπο ποῦ θα παρείχε τὰ ἀπαραίτητα στὸν δούλο, καθίσταται σαφές ὅτι κοινωνικά ἀλλὰ καὶ νομικά ἡ σωστή διατροφή καὶ ἐνδυσή ἦταν υποχρεωτική, ἀκόμα καὶ ἀν ὁ μαθητευόμενος ἔχει τὴν ιδιότητα τοῦ δούλου καὶ ὄχι τοῦ ἐλεύθερου.⁴⁶ Παρά τὴ γενικότερη ἀντίληψη ὅτι οἱ δούλοι αποτελούσαν ἀντικείμενα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἦταν χρέος τῶν ιδιοκτητῶν νὰ διασφαλίσουν ὅτι ἡ ιδιοκτησία τους συντηροῦνταν ἐπαρκῶς, ἦταν παραδεκτὸ ὅτι ἓνας ἐξασθενημένος δούλος θὰ ἦταν μὴ παραγωγικός.

Ἀν καὶ τὰ συμβόλαια μαθητείας παρουσιάζουν μὴ ποικιλομορφία σχετικὰ με τὸ εἶδος τῆς τέχνης ποῦ θὰ διδασκόταν κάθε μαθητευόμενος, οἱ πάπυροι φέρουν στὴν ἐπιφάνεια μὴ ομοιογένεια ἀνάμεσα στους μαθητευόμενους ὡς μὴ συλλογικὴ ομάδα ποῦ ἀκολουθοῦσε ἓνα συγκεκριμένο νομικὸ πλαίσιο. Στὸν P.Oxy. XLI 2977 ἓνας μαθητευόμενος δούλος στὴν *κτενιστικὴ τέχνη* καλεῖται *ποιοῦντα πάντα τὰ ἐπιτραπησόμενα αὐτῷ ὑπὸ τοῦ [ἐπ]ιστάτου* | *τὰ κατὰ τὴν τέχνην ὡς ἐπὶ τῶν [ὁμοίων μα]θητῶν* (38–42). Στὸν SB XVII 13305 μὴ δούλη μαθαίνει τὴ *γερδιακὴν τέχνην* καὶ ὁ δάσκαλός της δεσμεύεται ὅτι θὰ ἐπιστρέψει στὸν ιδιοκτήτη της ἔχοντας μάθει τὴν τέχνη *καθ' ὁμοιότητα τῶν ὁμηλικῶν αὐτῆς* (27–8). Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι οἱ ιδιοκτήτες τῶν δούλων ἐνδιέφερονταν ὄχι μόνον νὰ ἀποκτήσουν τις κατὰλληλες δεξιότητες πάνω σὲ μὴ τέχνη, ἀλλὰ καὶ αὐτές οἱ δεξιότητες νὰ ἀνταποκρίνονται στὴν ἡλικία τους, δείχνοντας τρόπον τινά μὴ ευαισθησία ἀπέναντι στις ἰδιαίτερες ἀπαιτήσεις τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας, καὶ αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ μαθητεῖες ξεκινούσαν κατὰ βάση κατὰ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία.

Ἀπὸ τὰ συμβόλαια μαθητείας πληροφοροῦμαστε, ἐπίσης, ὅτι οἱ μαθητευόμενοι ζούσαν με τὸν διδάσκαλο καὶ τὴν οἰκογένειά του καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐκπαίδευσής τους. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ δάσκαλος ἀσκούσε ἐντονὴ ἐπιρροή στὸν νεαρό μαθητευόμενο καὶ εἶχε σημαίνοντα ρόλο ὡς προστάτης ἀλλὰ καὶ καθοδηγητῆς κατὰ τὴν περίοδο τῆς κοινωνικῆς καὶ ψυχολογικῆς του ωρίμασης. ΓΙΑ τοὺς ἐλεύθερους μαθητευόμενους ἡ μαθητεία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα εἶδος κοινωνικοποίησης, κατὰ τὴν ὁποία τὸ παιδί ἀντιλαμβάνονταν τοὺς

⁴⁶ Westermann (1955) 103.

κοινωνικούς και εργασιακούς κανόνες, μάθαινε να πειθαρχεί και προχωρούσε σταδιακά στην κοινωνική του ωρίμαση. Δεν είναι, ωστόσο, εφικτό να εξετάσουμε υπό το ίδιο πρίσμα και τη μαθητεία των δούλων, καθώς οι ίδιοι, ως άμεσα εξαρτώμενοι από τους ιδιοκτήτες τους, ακολουθούσαν κανόνες υπακοής και πειθαρχίας. Μπορούμε να υποθέσουμε μόνο ότι για τους δούλους η περίοδος της μαθητείας ήταν ένα είδος μερικής απελευθέρωσης από τον στενό κύκλο του ιδιοκτήτη τους, καθώς για πρώτη φορά η νέα ζωή και η εργασία τους απομάκρυνε από τον συνεχή έλεγχο των τελευταίων, ενώ οι ίδιοι βρίσκονταν υπό την επίβλεψη ενός προσώπου που νομικά δεν είχε δικαιοδοσία πάνω τους. Όπως, όμως, είναι φυσικό, οι δούλοι δεν ήταν δυνατό να ήταν πλήρως απομονωμένοι και απομακρυσμένοι από τους ιδιοκτήτες τους. Οι δάσκαλοι κατοικούσαν συχνά στην ίδια γειτονιά με την οικογένειά στην οποία ανήκε ο μαθητευόμενος δούλος, ώστε οι ιδιοκτήτες να έχουν τη δυνατότητα τόσο να παρατηρούν την εξέλιξη και την πρόοδο τους, όσο και να τους παρέχουν τις κατάλληλες προμήθειες (φαγητό, ρούχα) αν έτσι είχε αποφασιστεί κατά τη σύναψη του συμβολαίου.

Οι όροι σε όλα τα συμβόλαια περιελάμβαναν τις διατάξεις που συναντάμε και στα συμβόλαια των ελεύθερων μαθητευόμενων. Όπως προαναφέρθηκε, τα έξοδα της διατροφής και της συντήρησης των μαθητευόμενων κάλυπταν άλλοτε οι ιδιοκτήτες των δούλων και άλλοτε ο διδάσκαλος. Στον P.Oxy. XLI 2977 αναφέρεται ρητά ότι η ένδυση και η τροφή του εκπαιδευόμενου δούλου αποτελεί χρέος του ιδιοκτήτη του: *τὸν ἑαυτοῦ δοῦλο[ν] Δίδυμον ἐξ οἰκογενεῶ[ς] δούλης Ταιάδος πρὸς μάθησιν [τῆς] κτενιστικῆ[ς] τέχ[ν]ης [ἐπὶ χρόνον ἔτη πέντε ἀπὸ α Ἰ[ὺβι] τοῦ ἐνεστῶτος γ (ἔτους) τρεφ[όμ]ενον καὶ ἱματιζόμενο[ν ἐ]πὶ ὅλον τὸν χρόνον ὑ[πὸ τοῦ] δεσπότη (7–15)* ενώ στον SPP XXII 40 δηλώνεται ότι τα έξοδα αυτά επιβαρύνουν τον δάσκαλο της *γερδιακῆς τέχνης. τρεφομένης καὶ ἱμα[τ]ι[ζ]ομένης τῆς πα[ι]δίσκης ὑπὸ τοῦ Πανσίρεως (13–4).*

Ο μαθητευόμενος λάμβανε μερικές φορές έναν χιτώνα από τον διδάσκαλο ως επιβράβευση για την πρόδό του. Στον P.Mich. V 346a αναφέρεται στους όρους: *δώσω τῇ Ἑλένην κιθῶνα (=χιτῶνα) ἄξιαν ἀργυρίου δραχμᾶς ὀκτώ (8–9).* Μετά από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, ο μαθητευόμενος εργαζόταν με την ιδιότητα του μισθωτού πλέον εργάτη, και για αυτόν τον λόγο ήταν υποχρεωτική τόσο η έναρξη φορολόγησης, με την οποία επιβαρυνόταν ο διδάσκαλος, όσο και η σύναψη συμφωνίας για την *παραμονή* του. Δύο είναι οι περιπτώσεις σύμφωνα με τις οποίες ο μαθητευόμενος δούλος συνέχιζε τη μαθητεία του περισσότερο διάστημα από το προκαθορισμένο. Κατά πρώτον, εάν ο δούλος ασθενούσε ή καθυστερούσε για

την εκπαίδευσή του όφειλε να παραμείνει μαζί με τον δάσκαλό του και να συνεχίσει τη μαθητεία του μετά τον χρόνο της εκπαίδευσης τόσες μέρες όσες απουσίαζε. Ενδεικτικά, ο P.Oxy. XIV 1647 αναφέρει: *ἀν δ[ὲ] ἡ[μέρας] τιν[άς] ἀργήσῃ ἢ ἀσθ[ε]νήσῃ, το[ύτων] ἐπ[ὶ] τ[ὰς] ἴσας πα[ραμ]ενεῖ τῷ διδ[α]σκάλ[ῳ] μετὰ τὸν χρόνον,] τ[ῶν] τῆς τέχνης χ[ειρῶ]ναξίων κα[ὶ] ἐκδόσεων τ[ελεσ]μάτων ὄντων πρὸς [τὸν] διδάσκαλον (39–47), και ο SPP XXII 40: *[ἐ]ὰν ἀργήσῃ δι' ἐτίαν τῆς δεσποίνης ἢ ἀσθενήσῃ [ἢ ἀτακτῇ] ἐπὶ τῷ τὰς ἴσας μετὰ τὸν χρόνον [ἀ]ντι[παραμένει]ν (20–2). Κατὰ δεύτερον, εάν η εκπαίδευση του μαθητευόμενου δεν θεωρούνταν επαρκής και τα αποτελέσματα της μαθητείας δεν ήταν ικανοποιητικά, ο διδάσκαλος δεσμευόταν να συνεχίσει την εκπαίδευση με δικὰ του έξοδα: *ἐὰν δὲ μὴ διδάξω, ἐδάξας κρίνεται μὴ εἰδυεῖται, ἐπάνανκον αὐτὴν ἐκδιδάξῃ τοῖς εἰδίοις μου ἀνηλώμασιν καθὼτι πρόκειται (P.Mich. V 346a, 9–12).***

Ανάμεσα στους όρους των συμβολαίων μαθητείας αναφέρονταν η άδεια και η πληρωμή των μαθητευόμενων, οι οποίες ήταν παρόμοιες τόσο για τους ελεύθερους όσο και για τους δούλους. Στον P.Oxy. XIV 1647 αναφέρεται ότι η πληρωμή μιας μαθητευόμενης ξεκινά από τον πρώτο χρόνο και ανέρχεται στις 8 δραχμές μηνιαίως, αυξάνεται σε 12 δραχμές μηνιαίως τον δεύτερο χρόνο, σε δεκαέξι τον τρίτο και σε 20 τον τέταρτο. Η μαθητευόμενη δούλη δικαιούται 18 μέρες άδειας κάθε χρόνο σε εορτές και αργίες: *μισθοῦ ἐπὶ μὲν τὸν πρῶτον ἐνιαυτὸν κατὰ μῆνα δραχμῶν ὀκτώ, ἐπὶ δὲ τὸν δε[υτέ]ρο[ν] ὁμοίως κατὰ [μ]ῆν[α] δ[ρα]χμῶν δεκάδυ[ο], καὶ ἐπὶ τὸν τρίτον ὁμ[ο]ί[ως] κατὰ μῆνα δραχμῶν δεκάεξ, καὶ ἐπὶ τὸν [τε]τέ[αρ]τον ἐνιαυτὸν ὁμοίω[ς] κατὰ μῆνα δραχμ[ῶν] εἴκοσι, λήμψεσ[θαι] δ[ὲ] τὴν παιῖδα κατ' ἔ[τος] εἰς] ἐορτῶν λόγον ἀργίας ἡμ[έ]ρας δεκαόκτω (25–39). Ωστόσο, η παροχή άδειας βασιζόταν στην ευχέρεια του δασκάλου, και όπως είναι αναμενόμενο, αναγραφόταν ως όρος στο συμβόλαιο (*χωρὶς ἐορτικῶν*, P.Oxy. IV 724, 6–7).*

Εἶναι προφανές ότι οι δούλοι με προσόντα ήταν περισσότερο πολύτιμοι για τον ιδιοκτήτη τους σε σχέση με τους ανειδίκευτους, και για αυτό τον λόγο δεν πρέπει να θεωρεῖται παράλογο το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες επένδυσαν στην επαγγελματική κατάρτισή του τους, όσο πολυέξοδη ή χρονοβόρα και αν ήταν αυτή. Η μαθητεία των παιδιών-δούλων ήταν ιδιαίτερα προσοδοφόρα επένδυση, αν αναλογιστούμε ότι οι δούλοι μαθητευόμενοι είχαν περίπου τις ίδιες απολαβές με τους ελεύθερους μαθητευόμενους. Δύο συμβόλαια του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα από την πόλη της Οξυρρύγχου, ο P.Oxy. IV 725 και P.Oxy. XIV 1647 αφορούν τη μαθητεία ενός ελεύθερου και ενός δούλου αντίστοιχα στη *γερδιακή τέχνη* και είναι δηλωτικά της αξίας ενός δούλου με

εξειδικευμένες γνώσεις. Στο πρώτο συμβόλαιο η μαθητεία είναι πενταετής και η πληρωμή του ελεύθερου μαθητευόμενου ξεκινάει από τον τρίτο χρόνο και ανέρχεται στις 660 δραχμές – συμπεριλαμβανομένου και του χιτώνα (*καὶ τὰ μὲν] πρῶτα ἔτη δύο καὶ μῆνας ἑπτὰ τοῦ τρίτου ἐνιαυτοῦ οὐδὲν δώσει ὑπὲρ μισθοῦ τοῦ παιδὸς ὁ Ἡρακλᾶς, τοῖς δὲ λοιποῖς μηνὶ πέντε τοῦ αὐτοῦ τρίτου ἐνιαυτοῦ χορηγήσει ὁ Ἡρακλᾶς ὑπὲρ μισθῶν τοῦ αὐτοῦ μαθητοῦ κατὰ μῆνα δραχμὰς δεκαδύο κα[α]ὶ τῷ τετάρτῳ ἐνιαυτῷ ὁμοίως κατὰ μῆνα ὑπὲρ μισθῶν δραχμὰς δεκαεῖς καὶ τῷ πέμπτῳ ἐνιαυτῷ ὁμοίως κατὰ μῆνα δραχμὰς εἴκοσι τέσσαρας, καὶ κατασκευάσει ὁ Ἡρακλᾶς τῷ αὐτῷ μαθητῇ τῷ μὲν ἐνεστῶτι τετάρτῳ καὶ εἰκοστῷ ἔτει χ[ι]τῶνα ἄξιον δραχμῶν δεκαεῖς, τῷ [δὲ] ἰσιόντι κε (ἔτει) ἕτερον χιτῶνα ἄξιον δ[ρα]χμῶν εἴκοσι, καὶ [τ]ῷ κς (ἔτει) ὁμοίως ἄλλο[ν] χιτῶ[ν]α ἄξιον δραχμῶν εἴ[κ]οσι τε[σσάρων], κα[α]ὶ τῷ κς (ἔτει) ἄλλον χιτῶνα [ἄ]ξιον δ[ρα]χμῶν εἴκοσι ὀκτώ, καὶ τῷ κη (ἔτει) ὁμοίως ἄλλ[ον]/ χιτῶνα ἄξιον δραχμῶν τριάκοντα δύο, 16–35). Στο δεύτερο συμβόλαιο, αν και η μαθητεία είναι τετραετής, η αμοιβή του δούλου ξεκινά ευθύς από τον πρώτο χρόνο και ανέρχεται στις 672 δραχμές (*μισθοῦ ἐπὶ μὲν τὸν πρῶτον ἐνιαυτὸν κατὰ μῆνα δραχμῶν ὀκτώ, ἐπὶ δὲ τὸν δε[ύτ]ε[ρο]ν ὁμοίως κατὰ [μ]ῆν[α] δ[ρα]χμῶν δεκαδύο[ο], καὶ ἐπὶ τὸν τρίτον ὁμ[ο]ί[ω]ς κατὰ μῆνα δραχμῶν δεκαεῖς, καὶ ἐπὶ τὸν [τ]έτ[αρ]τον ἐνιαυτὸν ὁμοίω[ς] κατὰ μῆνα δραχμ[ῶν] εἴκοσι, 25–36).**

Ασχολίες των δούλων

Κατά τη ρωμαϊκή εποχή δεν έχουμε ενδείξεις ότι πραγματοποιήθηκαν ιδιαίτερες αλλαγές στον χαρακτήρα της εργασίας των δούλων σε σχέση με την πτολεμαϊκή εποχή, παρά τις όποιες τροποποιήσεις στην κοινωνική δομή της Αιγύπτου. Αυτό που διαφέρει σε σχέση με την προηγούμενη εποχή είναι η ακρίβεια της ορολογίας που χρησιμοποιείται εντός των εγγράφων – επιστολών, λογαριασμών, συμβολαίων εργασίας ή μαθητείας – η οποία μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε πιο εύκολα το status των αναφερόμενων προσώπων και δίνει ικανοποιητικές πληροφορίες σχετικά με τους δούλους και την εργασία τους, παρά το γεγονός ότι οι πηγές είναι λίγες σε αριθμό και σχετικά αποσπασματικές.⁴⁷

Μια βασική ασχολία των δούλων εντοπίζεται στη γεωργία και τη φυτοκομία. Ενώ οι πηγές της πτολεμαϊκής περιόδου είναι αρκετά φτωχές, η ρωμαϊκή εποχή φέρει στο φως αρκετές

⁴⁷ Biezuńska-Małowist (1977) 73.

πληροφορίες όσον αφορά στην εργασία των δούλων σε αυτόν τον τομέα της οικονομίας. Με τις πρώτες ρωμαϊκές κατακτήσεις, εξέχοντα ρόλο είχαν οι *οὐσῖαι*, μεγάλες αγροτικές καλλιέργειες που ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια και σε κοντινά πρόσωπα του αυτοκράτορα. Στο δεύτερο μισό του 1^{ου} προχριστιανικού αιώνα οι μεγάλες ιδιοκτησίες διαιρέθηκαν και εμφανίστηκαν μικρές που ανήκαν σε πολίτες, κυρίως Αλεξανδρινούς και ρωμαίους βετεράνους. Αρκετές πληροφορίες σχετικά με τη χειρωνακτική εργασία στον αγροτικό τομέα μας δίνει μια σειρά παπύρων που αναφέρονται στον *Επίμαχο*, έναν ιδιοκτήτη γης από την Ερμούπολη (P.Lond. I 131 R και 131 V). Εκεί, επί παραδείγματι, συναντάμε το επάγγελμα του *μηχανάριου*, του υπεύθυνου δηλαδή για τα μηχανήματα σχετικά με την άρδευση. Άλλες κτηνοτροφικές και αγροτικές εργασίες συναντάμε σποραδικά στους παπύρους με πιο εξειδικευμένους όρους, όπως *ταυρηλάτης*, *ξυλοφύλαξ* και *ὄνηλάτης* (π.χ. P.Mich. V 326: *δουλικὰ σώματα τέσσαρα, οἷς ὀνόματα Ἡρακλείαν τὴν καὶ Τααρμῦσιν καὶ Νάρκισσον ὄνηλατην*, 23)

Οι πάπυροι οι οποίοι κάνουν αναφορά σε δούλους που ασχολούνταν με οικιακές εργασίες είναι σπάνιοι, ενώ η πιθανή αναφορά τους φαίνεται να είναι συμπτωματική. Ο BGU I 361 κάνει λόγο για ένα *θεράποντα* (3.18) και ομοίως, ο P.Oxy. XII 1468 ο οποίος αφορά μια διαφωνία σχετικά με την ιδιοκτησία δούλων, κάνει λόγο για μια *θεράπαινα Θαῆσις* (13). Τέλος, στον P.Oxy. XXVII 2474, ο οποίος αποτελεί τη διαθήκη ενός Ρωμαίου πολίτη, δηλώνεται ως όρος η απελευθέρωση δύο *οἰκετῶν*. *ἅμα δὲ τῇ τελευτῇ μου ἐλευθέρους εἶναι θέλω ἡμετέρους οἰκέτας Θεόνα καὶ Τααμμῶνιν* (28–9). Από τις δραστηριότητες που αφορούσαν τη διαχείριση του σπιτιού, φαίνεται ότι οι εσωτερικές εργασίες πραγματοποιούνταν από γυναίκες, ενώ οι εξωτερικές (όπως λ.χ. η μεταφορά ενός δέματος, χρημάτων, γραμμάτων κ.ο.κ.) γίνονταν από άντρες. Στον BGU II 467, η *Σωῆρις* γράφει μια επιστολή στον στρατηγό την οποία θα μεταφέρει ο δούλος της: *διὰ Μέλ[α]νος δούλο[υ] μου, αὐτὴ ἐν ἀσθενίᾳ τυγ[χ]άνουσα* (10–2), ενώ στον SB VIII 9733 ο *Σαραπίων* στέλνει 40 δραχμές αργυρίου στον γιο του, *Ερμία*, μέσω του δούλου του: *ἔπεμψά σοι διὰ Ἀχιλλέως παιδαρίου ἀργυρί[ο]ν δραχμὰς τεσσεράκον[τ]α (γίνονται) ἀργ(υρίου) (δραχμαὶ) μ* (2–4). Ο ίδιος *Σαραπίων* γράφει στην αδελφή του: *ἐπέμψαμεν δ' ὑμῖν ἐπιστολὰς πολλὰς καὶ διὰ τοῦ δούλου δὲ Σαραπίωνος* (21–2). Είναι, ωστόσο, αρκετά δύσκολο να ξεχωρίσουμε εν γένει ποιες ήταν οι αρμοδιότητες των οικιακῶν δούλων, από τη στιγμή που δεν ήταν αναγκαίο να περιορίζονται σε ένα μόνο είδος απασχόλησης, αλλά σε πολλά ταυτόχρονα.

Αξίζει, όμως, να αναφερθεί ότι ανάμεσα στους δούλους του σπιτιού υπήρχαν ορισμένοι δούλοι εμπιστοσύνης, οι οποίοι αναλάμβαναν να φέρουν εις πέρας πιο υπεύθυνες εργασίες,

κυρίως οικονομικού χαρακτήρα. Στον BGU IV 1116 η *Ἀντωνία* στέλνει τον δούλο της *Φιλάργυρο* να δώσει στον *Σαραπίωνα* την απόδειξη για τα χρήματα του ενοικίου ενός σπιτιού και εργαστηρίων που νοικιάζει ο τελευταίος: *διορθούμενος δὲ ὁ Σαραπίων τὸν κατὰ μῆνα φόρον τῇ Ἀντωνίᾳ Φιληματίῳι λήμψεται παρὰ τοῦ δούλου αὐτῆς Φιλαργύρου τὴν τρ . . . ν ἀποχὴν καὶ μηδὲν τὴν Ἀντωνίαν Φιλημάτιο(ν) εὐλαβ(εῖσθαι)* (38–42). Με δεδομένο ότι τα ενοικιαζόμενα αγαθὰ βρίσκονται στην περιοχή του Δέλτα ενώ η *Ἀντωνία* ζει στην Αλεξάνδρεια, μπορούμε να θεωρήσουμε τον *Φιλάργυρο* ως διαχειριστή. Ένα ακόμη παράδειγμα που δείχνει άνθρωπο εμπιστοσύνης με status δούλου βρίσκεται στον P.Mich. V 349, στον οποίο ο δούλος *Φιλέρως*, εκπροσωπώντας τον ιδιοκτήτη του, δίνει 60 δραχμές προκαταβολικά στον *Ἀρπαῆσιν*: *παρὰ Φιλέρωτος δούλου ἀργυρίου δραχμὰς ἐξήκοντα* (7). Ο P.Flor. I 61 αποτελεί ένα δικαστικό έγγραφο από το οποίο πληροφορούμαστε ότι ένας δούλος αποτελούσε τον *προστάτη*, τον διαχειριστή των αγαθών και είχε υπογράψει εκ μέρους του ιδιοκτήτη του: *προστάτης δὲ ὢν ὁ δούλος ὑπέγραψεν ὅτι μετρήσει* (38–9).

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η πιο σημαντική επένδυση των ιδιοκτητῶν ήταν οι δούλοι που γνώριζαν κάποια τέχνη. Τα συμβόλαια μαθητείας εμφανίζουν δούλους οι οποίοι αφού μάθαιναν μια τέχνη εργαζόνταν προς όφελος του ιδιοκτήτη τους. Τα συμβόλαια μαθητείας μας δίνουν αρκετές πληροφορίες σχετικά με τις πιο διαδομένες τέχνες, ενώ ταυτόχρονα κάνουν αναφορά και σε άλλες, για τις οποίες δεν έχουμε ικανοποιητικά στοιχεία λόγω των περιορισμένων παπύρων. Η πιο δημοφιλής τέχνη ήταν η υφαντουργία, ή *γερδιακή τέχνη* όπως εμφανίζεται στις πηγές, και η συχνότητα της εμφάνισής της καταδεικνύει τη σημασία της στην ιδιωτική ζωή των ανθρώπων της εποχής. Ο P.Mich. V 346a, ο SPP XXII 40, ο P.Grenf. II 59, ο P.Oxy. XIV 1647 είναι μερικά παραδείγματα συμβολαίων εκμάθησης της *γερδιακής τέχνης*. Εναλλακτικά, χρησιμοποιείται ο όρος *ταρσικάριος* που συναντάται στον P.Lips. I 26 για να δηλωθεί αυτός που κατέχει την τέχνη της υφαντουργίας.

Σε συμβόλαια μαθητείας συναντάμε και άλλες δραστηριότητες δούλων: μία από αυτές είναι αυτή του *σημειογράφου*, δηλαδή του στενογράφου. Ο P.Oxy. IV 724 αναφέρει: *συνέστησά σοι Χαιράμμωνα δούλον πρὸς μάθησιν σημείων ὃν ἐπίσταται ὁ υἱός σου Δι[ο]νύσιος ἐπὶ χρόνον ἔτη δύο*. Άλλα συμβόλαια μας δίνουν το επάγγελμα του *κτενιστή*, αυτού δηλαδή που μαθαίνει το λανάρισμα. Στον BGU IV 1021 ο ιδιοκτήτης στέλνει τον δούλο του να μάθει την τέχνη του *κτενιστή* για 3 χρόνια: *ὁμολ[ο]γούσιν ἀλλήλοις Αὐρήλιοι Σέντιος οὐετρανὸς τῶν ἐντείμως ἀπολελυμένων ἀπὸ δουπλικιαρίων καὶ Θεῶν Ὠρείωνος μητρὸς Ταυσοράπιος ἀπ' Ὁξυρύγχων*

πόλεως κτενιστής ὁ μὲν Σέντιος ἐγδεδόσθαι τῷ Θεῶνι ὃν ἔχει δούλον ὀνόματι Πτολεμαῖον πρὸς μάθησιν τῆς δηλουμένης τέχνης ἐπὶ χρόνον ἔτη τρία (1–9) και αντίστοιχα, στον P.Oxy. LXI 2977 ο δούλος θα μαθητεύσει για 5 χρόνια προκειμένου να μάθει την ίδια τέχνη: *ὁμολογοῦσιν ἀλλήλοις Αὐρήλιος Διογένης Ἡράτος μητρὸς Σαραπιάδος ἀπὸ Ὁξυρύγχων πόλεως καὶ Θῶνις ἀπελε[ύθ]ε[ρος] Ἀρποκρατίωνος τοῦ καὶ Ἑρμείνου κτενιστής ὁ μὲν Διογένης ἐγδεδοκέναι τὸν ἑαυτοῦ δούλου[ν] Δίδυμον ἐξ οἰκογενοῦ[ς] δούλης Ταιάδος πρὸς μάθησιν [τῆς] κτενιστικῆ[ς] τέχ[ν]ης [ἐπὶ χρό]νον ἔτη πέντε (1–11).*

Στον SB XXII 15538, γίνεται συμφωνία να μαθητεύσει ο Νάρκισσος, δούλος του Γαΐου Ἰουλίου Φιλίου στον αυλό από έναν απελεύθερο διδάσκαλο, ενδεχομένως πρώην δούλο του Γαΐου Ἰουλίου Φιλίου που πρόκειται να αντικαταστήσει ο Νάρκισσος. Μάλιστα, οι οδηγίες του ιδιοκτήτη είναι πολύ αναλυτικές, ενώ ο χρόνος μαθητείας περιορίζεται στο ένα έτος, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο Νάρκισσος ήδη γνωρίζει μουσική: *[Γάιος Ἰούλιος Φίλιος Γαίωι Ἰουλίωι Ἐρωτι χαίρειν.] ὁμολ[ο]γῶ ἐγδεδοσθαι σοι τὸν δούλόν μου, Νάρκισσον [... ἐπὶ χρόνον ἐνιαυτ]ὸν ἓνα ἀπὸ Φαρμουῦθι τοῦ ἐνεστῶτος ἑπτακαιδεκάτου ἔτους Καίσαρος, ὥστε αὐλεῖν μαθήσεσθαι μαγαδίσις] . . . ἄρια τέσ[σ]αρα τεταγμένα καὶ ὑποαυλισμοὺς δύο, συριστηριδ[ί]ωι καὶ τερέιτη λειτουργίας πέντε καὶ τὰ ἐπιθέματα, ὑποαυλισμοὺς δύο, κιθαριστηρίοις Σαραπιακοῖς ὑποαυλισμοὺς δύο καὶ ὑπουργεσίας δύο, ἐν καρικῶι καὶ ὑποθ[έ]τρωι ὑποαυλισμοὺς δύο, Αἰγυπτίοις τετείταις ὑποαυλισμοὺς δύο, Φρυγ[ια]υλίοις χρήας] δύο, ἐν ἄρ[ιστε]ροῖς κρού[ματα] (1–4).* Είναι πιθανό σε αυτήν την τελευταία περίπτωση, ο ιδιοκτήτης να προόριζε τον δούλο του για εργασία εκτός σπιτιού, ενδεχομένως για τις γιορτές, όπως ακριβώς προορίζονταν οι μουσικοί και οι χορευτές.⁴⁸ Τέλος, στον P.Mich. V 326 γίνεται αναφορά στο επάγγελμα του κουρέα: *δουρικὰ σώματα τρία, οἷς ὀνόματα Νάρκισσον κουρέα ... (45).*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το επάγγελμα της τροφού. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η διαβίωση ενός παιδιού ήταν υψίστης σημασίας και προστατευόταν από τον νόμο. Ως εκ τούτου, ακόμη και στην περίπτωση που ανασυρόταν από την «κοπρία» ένα έκθετο παιδί, αναλάμβαναν τη φροντίδα και την ανατροφή του. Δεν είναι λίγα τα συμβόλαια *τροφείας* που έχουν βρεθεί και αφορούν ομοίως παιδιά σε κατάσταση δουλείας εν γένει (είτε έκθετα είτε εκ γενετής) αλλά και ελεύθερα. Με άλλα λόγια, όποιο και αν ήταν το status του παιδιού, υπήρχαν τροφοί που αναλάμβαναν τη φροντίδα του και όφειλαν να πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις. Να σημειωθεί δε ότι σε όποια περίπτωση η τροφός μπορούσε να είναι είτε δούλη είτε ελεύθερη

⁴⁸ Straus (1977) 78.

γυναίκα. Ένα παράδειγμα μας δίνεται από τον BGU IV 1058 του 13 π.Χ. στον οποίο η Φιλωτέρα κάνει συμφωνία με τη δούλη της, Ζωσίμη, να αναθρέψει η τελευταία για δύο χρόνια ένα παιδί κοπριαναίρετον. ἡ Φιλω[τέρα παρ]έξεσθαι τὴν ἐατῆς δούλην Ζωσίμη[ν] ἐπὶ χρόνον ἔτη δύο ἀπὸ Φαρμούθι [τοῦ ἐνεσ]τῶτος ιζ' (ἔτους) Καίσαρος τροφε[ύ]ουσας καὶ θη[λάζ]ουσας παρ' αὐτῇ Φιλωτέρᾳ ὃ ἐγδέδοται αὐτῇ ὁ Σκύλλις ἀναίρ[ε]τον ἑαυτοῦ δουλικὸν παιδίον ὑποτιθιον θηλυον ᾧ ὄνομα Ἀγαλμάτιον (7–13). Στην περίπτωση αυτή μια δούλη θα αναθρέψει ένα παιδί με δουλική ιδιότητα. Αντίθετα, στον PSI IX 1065 η δούλη θα αναλάβει την ανατροφή ενός ελεύθερου παιδιού: ἡ δούλη ἡμῶν Ταᾶπις ἐτρέφενυσεν υἱοῦ σοῦ Πτολλᾶν μητρὸς Ἡρακλοῦτος, ἐτῶν δύο (10–2) και στον BGU IV 1109 μια δούλη είναι η τροφός του παιδιού μιας απελεύθερης: παρασχέσθαι τὴν δούλην ἀν[τ]οῦ Χρωτάριο(ν) τροφεύουσας καὶ θηλάζουσας τῷ ἰδίῳ αὐτῆς γάλακτι καθαρῷ καὶ ἀφθόρῳ ... τῆς ἀπελευθέρᾳς αὐτῆς(ς) Καλλιτύχης παιδίον θῆλυ ᾧ ὄνομα Πωλλαροῦς (5–10).

Όπως προκύπτει από συμβόλαια, υπήρχε ιδιαίτερη φροντίδα για την τροφό, η οποία έπρεπε να τρέφεται κατάλληλα και να φροντίζει ικανοποιητικά και τον εαυτό της, όσο και το παιδί, ώστε να μην επηρεάζεται η ποιότητα της τροφής που του παρείχε. Στον BGU I 297 αναφέρεται το λάδι ως απαραίτητη τροφή (τὰ ἔλαια, 13), όπως επίσης και στον BGU IV 1109 (σὺν ἐλαίῳ, 1), ενώ στον BGU IV 1058 προστίθεται και το ψωμί (σὺν ἐλαίῳ καὶ ψωμίσματι, 15)· τέλος, στον P.Bour. 14 συμπεριλαμβάνονται στη διατροφή της τροφού κρασί και πουλερικά: ἐλαίου κοτύλας δύο καὶ κατ' ἔτος Ἀμεσ[υσίοις] σπο[γ]γῆς οἴνου κεράμιον ἓν καὶ ὄρνειθ[α]ς τέσσα[ρες] (14–6).

Οι τροφοί συγχρόνως με την ανάληψη των καθηκόντων τους όφειλαν να ακολουθούν και ορισμένους κανόνες, οι οποίοι γράφονταν ως όροι στα συμβόλαια τροφείας. απαγορευόταν να αφήσουν να χαλάσει η ποιότητα του γάλατος, οι ερωτικές επαφές, η εγκυμοσύνη καθώς και να φροντίζουν ταυτόχρονα άλλο παιδί. Εξάλλου, οι τροφοί που επιλέγονταν ήταν προτιμητέο να είχαν γεννήσει από σαράντα ημέρες έως και τρεις μήνες νωρίτερα, επομένως είχαν ταυτόχρονα τη φροντίδα και του δικού τους παιδιού.⁴⁹ Στον BGU IV 1108 αναφέρεται: εὐτακτουμένην τὴν Ἐρωτάριον τοῖς ἁ[π]λοῦς κατὰ μῆνα τροφείῳ καὶ τῷ ἐλαίῳ ποιεῖσθαι τή[ν] τε ἐατῆ[ς] καὶ τοῦ παιδίου ἁ[π]λοῦς ἐπιμέλειαν μὴ φθίρουσαν τὸ γάλα μηδ' ἀνδροκοιτοῦσαν μηδὲ ἐπικυοῦσαν μηδ'

⁴⁹ Abou-Aly (1996) 90. Ιατρικά κείμενα της εποχής παρουσιάζουν με περισσότερες λεπτομέρειες τους περιορισμούς των τροφών, εξηγώντας και τις πιθανές επιπτώσεις παράβασής τους. Οι ερωτικές συνεννόσεις ενδεχομένως ελάττωναν ή και κατέστρεφαν την ποιότητα του γάλακτος, ενώ ήταν δυνατόν να οδηγήσουν σε εγκυμοσύνη. Ο Γαληνός (Ὑγιεινῶν Λόγος, I 9) προτρέπει σε αλλαγή της τροφού αν αρρωστήσει ή μείνει έγγυος. Οι πάπυροι, ωστόσο, δεν εστιάζουν σε αυτές τις πληροφορίες.

ἄλλο παιδίον παραθλαζουσιν (13–5). Στον ίδιο πάπυρο, η τροφός καλείται να πηγαίνει τρεις φορές το μήνα το βρέφος στον κύριό του προκειμένου ο τελευταίος να ελέγξει την κατάστασή του: *παραβαλεῖ δὲ ἡ Ἐρωτάριον πρὸς τὸν Μάρκον σὺν τῷ παιδίῳ αἰὲ τοῦ μηνὸς τρίς πρὸς τὸ ἐπιθεωρεῖσθαι ὑπ’ αὐτ[οῦ]* (25–6). Ομοίως, στον BGU IV 1107 η τροφός οφείλει να αφήνει για τον ίδιο σκοπό το παιδί στην ιδιοκτητήριά του για τέσσερις μέρες κάθε μήνα: *παραβαλεῖ δὲ ἡ Διδύμη πρὸς [τὴν Ἰσιδώραν] κατὰ μῆνα ἕκαστον αἰὲ διὰ ἡμερῶν τεσσάρων ἄγουσα [καὶ τὸ παιδίον πρὸς τὸ] ἐπιθεωρεῖσθαι ὑπ’ αὐτῆς* (27–9).

Τα έξοδα που προέκυπταν για την ανατροφή ήταν ποικίλα, ανάλογα με το ποιες παροχές δίνονταν στην τροφό και για πόσο χρόνο αυτή καλούνταν να φροντίζει το βρέφος. Στον BGU IV 1058 τα έξοδα για την ανατροφή ανέρχονται στις 288 δραχμές για δύο χρόνια, στον BGU IV 1109 ανέρχονται στις 100 δραχμές για δέκα μήνες ενώ στον P.Oxy. I 98 στις 400 δραχμές για δύο χρόνια με το λάδι, τα ρούχα και τα λοιπά πιθανά έξοδα συμπεριλαμβανόμενα. Η διάρκεια της *τροφείας* οριζόταν από τον εργοδότη· από τα στοιχεία που μας δίνονται μέχρι στιγμής οι τροφοί εργάζονταν από 8 μήνες έως και 3 χρόνια.

Ερευνώντας τις δραστηριότητες με τις οποίες απασχολούνταν οι δούλοι της ελληνιστικής Αιγύπτου, αναπόφευκτα ερχόμαστε αντιμέτωποι με την εκμετάλλευση των γυναικών στον χώρο της πορνείας. Η ύπαρξη του φαινομένου στηρίζεται σε αποδείξεις που έχουν βρεθεί και σχετίζονται με τον *ἐταιρικόν* φόρο που πλήρωναν οι εταίρες. Ωστόσο, δεν είναι σαφές εάν επρόκειτο για ελεύθερες γυναίκες ή δούλες. Ένας μόνο πάπυρος, αρκετά αποσπασματικός φαίνεται να αφορά σε δούλες εταίρες. Ο λόγος γίνεται για τον PSI IX 1055a στον οποίο καταγράφονται δύο *πορνοβοσκοί* ενοικιαστές *τῶν κοινείων τῆς πόλεως* που κατηγορούνται ότι πώλησαν τη δούλη *Κανθάρα* χωρίς να έχει προηγηθεί η πράξη της *ἀνακρίσεως*. Υποθέτουμε ότι η *Κανθάρα* ήταν μια δούλη που εργαζόταν ως εταίρα.

Τέλος, απασχόληση δούλων εμφανίζεται και *ὑπὲρ χωμάτων* ή *ὑπὲρ χωματικῶν ἔργων*, σε καταναγκαστικές εργασίες, που είναι γνωστές με τον όρο *πενθήμερον*. Η *πενθήμερος* εργασία λάμβανε χώρα συνήθως μία φορά κατ’ έτος και η διάρκειά της ήταν, όπως υποδηλώνει η λέξη, πέντε ημέρες, παρόλο που ορισμένες φορές διαρκούσε επτά.⁵⁰ Στις αποδείξεις *πενθημέρου* εργασίας που έχουν βρεθεί συναντάμε να εργάζονται τόσο ελεύθεροι πολίτες όσο και δούλοι. Ο SB XVII 13977 αναφέρεται στον δούλο *Διδυμᾶν* ο οποίος *[εἶργ]γ(ασται) ὑπ(ὲρ) χω(μάτων) θ*

⁵⁰ Sijpesteijn (1986) 127–8: σε αυτή την περίπτωση συναντάμε τη φράση: *εἶργ(ασται) εἰς χω(ματικά) ἔργ(α) τοῦ αὐτ(οῦ) ι (ἔτους) ἐφ’ ἡ(μέρας) δύο ἀκολ(ούθως) τοῖς κελευσθ(εῖσι)* (P.Fay. 78, 4–5).

(ἔτους) Παῦ(νι) ἀπ(ὸ) κς [ἔω]ς λ ἐν τ(ῇ) Ἑρμοίθου Τε[πτύ]νεως (πέντε) ἡ(μέρας) (3–4). Ομοίως, στον P.Lond. II 325 αναφέρεται: εἶργ(άσατο) ὑ(πὲρ) χω(μάτων) τοῦ αὐτοῦ α (ἔτους) Μεσορῇ ιγ ις ἐν τ(ῇ) Βουβ(άστου διώρυγι) Σοκνο(παίου) Σώτας δοῦλ(ος) Ταπακύσεως (4–7), ενώ την ίδια μορφή συναντάμε και στο Stud.Pal. XXII 8: εἶργ(ασται) ἐφ' ἡ(μέρας) πέντε ὑπὲρ [χ]ωματικῶν ἔργων τοῦ αὐτοῦ ις (ἔτους) Μεσορῇ ιβ ις ἐν τῇ Ἐπαγαθιανῇ διώ(ρυγι) Σοκνοπ(αίου) Νή(σου) Διόσκ(ορος) δοῦλ(ος) Στοτοήτιος τοῦ Τεσενούφεως (2–7).

Ἀποφορά – μισθός

Σε ορισμένα έγγραφα της ρωμαϊκής περιόδου που αναφέρονται σε δούλους, συναντάμε τον όρο *ἀποφορά* ο οποίος δηλώνει το κέρδος που δινόταν από έναν εργαζόμενο δούλο στον ιδιοκτήτη του. Ουσιαστικά, ο όρος αντιστοιχούσε σε ένα πάγιο τέλος που πλήρωνε ένας δούλος στον ιδιοκτήτη του όταν ο πρώτος εργαζόταν κατά κάποιον τρόπο ανεξάρτητα, δηλαδή έξω από τα στενά όρια του οίκου του κυρίου του. Αντίθετα, όταν οι δούλοι ενοικιάζονταν τρόπον τινά από τον ιδιοκτήτη τους σε ένα τρίτο πρόσωπο, τότε το κέρδος που δινόταν στον ιδιοκτήτη ονομαζόταν *μισθός* και οι ίδιοι αποκαλούνταν *σώματα μισθοφοροῦντα*.⁵¹

Ο όρος *ἀποφορά* εντοπίζεται με μια κανονικότητα στη μορφή, κυρίως σε διαθήκες και σε συμβόλαια γάμου. Στον P.Oxy. III 489 ο Διονύσιος αφήνει στη γυναίκα του *δουλείαν καὶ ἀποφοράς δούλης μου [Ἰ]λαροῦ[το]ς καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἐκγόνων* (17) και στον P.Oxy. III 494 ο Ακουσίλαος κληροδοτεῖ *τὴν δουλείαν καὶ ἀποφοράς τῶν μετὰ [...]] τελευτην μο[ν] ἐλευθερουμένων δούλων σωμάτων* (15–6). Ομοίως, σε δύο συμβόλαια γάμου συναντάμε τις εξής αναφορές: στον P.Oxy. III 496 η *Θαΐδα* λαμβάνει ως προίκα από τη γιαγιά της *Καλλιτ[ύ]χης καὶ [τ]ῶν ἐσομένων ἐξ αὐτῆς ἐκγόνων τὴν <δε> δουλείαν καὶ ἀπ[ο]φοράς αὐτ[ῆς]* (6–7) ενώ στον P.Oxy. II 265, αν και αρκετά σπαραγμένος, ανάμεσα στους όρους σχετικά με το μοίρασμα της περιουσίας σε περίπτωση διαζυγίου εμφανίζεται η φράση: *δου[λ]είαν καὶ τὰς ἀποφοράς τῆς δούλης Πλουσίας καὶ [...] οὐδὲ τὴν δούλην οὐδὲ τὰ ἐσόμενα ἐξ αὐτῆς ἔγ[γ]ονα* (20–1).

Η ύπαρξη λοιπόν αυτής της πανομοιότυπης φράσης μας επιτρέπει να εξαγάγουμε το συμπέρασμα ότι στην αιγυπτιακή χώρα η *ἀποφορά* ως φαινόμενο ήταν αρκετά συνηθισμένη. Ήδη από την κλασσική Αθήνα η τακτική ήταν γνωστή, καθώς οι ιδιοκτήτες επέτρεπαν στους

⁵¹ Biezuńska-Małowist (1965) 65–6, 68.

δούλους τους να εργάζονται ανεξάρτητα, για δικό τους λογαριασμό, και μάλιστα έχοντας τη δυνατότητα να δημιουργήσουν οικογένεια και να ζήσουν σε διαφορετικό σπίτι από του κυρίου τους. Αυτοί οι δούλοι όφειλαν να καταβάλλουν μια πάγια εισφορά στον ιδιοκτήτη τους, την *ἀποφορά*, η οποία κυμαινόταν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλογα με τις ικανότητες και τα κέρδη τους.⁵² Η ίδια τακτική φαίνεται να ακολουθείται και στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, η οποία, ωστόσο, εγείρει το ερώτημα σχετικά με το ποιες ήταν αυτές οι δραστηριότητες οι οποίες θα μπορούσαν να αποφέρουν αρκετά κέρδη στους δούλους προκειμένου να δώσουν στη συνέχεια τις απαραίτητες εισφορές στους ιδιοκτήτες τους. Εξάλλου, η περίπτωση της Αθήνας μόνο εν μέρει έχει ομοιότητες, αφού στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο οι δούλοι σε μεγάλο βαθμό διέμεναν στο σπίτι του κυρίου τους.⁵³

Στην προσπάθεια να απαντήσουμε στο ερώτημα πρέπει να μελετήσουμε και την περίπτωση της ενοικίασης των δούλων σε τρίτους. Πλούσια σε πληροφορίες είναι τα έγγραφα εκείνα τα οποία σχετίζονται αφενός με την *τροφεία* και αφετέρου με τη *μαθητεία*. Σε όλα τα συμβόλαια *τροφείας* συνυπογράφοντες τα συμβόλαια ήταν οι ιδιοκτήτες των δούλων-τροφών και οι γονείς ή οι ιδιοκτήτες των παιδιών που δίνονταν για τον θηλασμό. Οι γυναίκες τροφοί ενοικιάζονταν για να προσφέρουν συγκεκριμένες υπηρεσίες στον γονέα ή τον ιδιοκτήτη του παιδιού, αλλά συνέχιζαν να παραμένουν στο σπίτι του δικού τους ιδιοκτήτη.⁵⁴ Αυτό σημαίνει ότι δεν αποκλείονταν από άλλους είδους εργασίες προς όφελος του ιδιοκτήτη τους, και αυτό είναι που διαφέρει από άλλου είδους ενοικιάσεις δούλων σε τρίτους. Είναι αξιοσημείωτο, ωστόσο, ότι σε κανένα από τα έγγραφα *τροφείας* δεν γίνεται λόγος για το κέρδος που έδιναν οι δούλοι στον κύριό τους ως *ἀποφορά*. Σε μερικά μόνο συμβόλαια εντοπίζεται ο όρος *μισθός* ο οποίος αντιστοιχούσε με το ποσό που δινόταν για τις υπηρεσίες της τροφού. Στον BGU IV 1109 αναφέρεται: *μισθοῦ τοῦ ἐσταμένου τοῦ τε γάλακτος καὶ τῆς τροφῆς σὺν ἐλαίῳ κατὰ μῆνα*

⁵² Garlan (1988) 97.

⁵³ Υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες οι δούλοι διέμεναν σε ξεχωριστά σπίτια, συνήθως όμως στην ίδια γειτονιά με τους ιδιοκτήτες τους. Αυτοί συναντώνται με τον όρο *χωρίς οἰκοῦντες* βλ. Westermann (1955) 104. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας περίπτωσης εντοπίζεται στον P.Oxy. LVIII 3916, στον οποίο ο ιδιοκτήτης μιας δούλης υποβάλλει στον στρατηγό αίτημα προκειμένου να παραπονεθεί για τη διάρρηξη που πραγματοποιήθηκε στο σπίτι που διαμένει η δούλη του: *καὶ ἄλλοτε μὲν ἐπιβαλλόμενοί τινες κακουργότερον ἐφ' ὃν ἡ δοῦλη μου Ἐπίχαρις καταγίνεται οἶκον Νικάνορός τινος οἰκίας ἐπ' ἀμφοδον Χηνοβοσκῶν καὶ ἀπενεγκάμενοί τινα τῶν τῆς Ἐπιχαρίου, προελθὼν κατεχώρισα τὸ ἀρμόζον ὑπόμνημα. καὶ τῇ δὲ μιᾷ καὶ εἰκάδι τοῦ Μεχείρ τοῦ ἐνεστῶτος ἔκτου ἔτους Νέρωνος Κλαυδίου Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ Αὐτοκράτ(ορος) ἐν ἀλλοδημίᾳ μου καθεστῶτος, κατὰ τ[ὸν] αὐτὸν τρόπον ἐπιβαλομένων τινῶν κακουργότερον ἐπὶ τὸν δηλούμενον οἶκον καὶ ἀπενεγκαμένων τῆς δούλης Ἐπιχαρίου τύλην λινὴν, δίλασσον ὁμοίως, χιτῶνα ἀραιόν, ἕτερον στιππ[ύ]ινον] (4–26). βλ. Bagnall (2007) 192.*

⁵⁴ Parca (2017) 215.

δραχμῶν δέκα (12–3). Σε άλλα συμβόλαια απλώς υπάρχει ο γενικός όρος *τροφεία*. στον BGU IV 1111 γράφεται *ἔλθεν τῶν τροφείων κ]εφάλαιον σὺν ἡμιολί(α) παραχ[ρῆ]μα καὶ ἄλλας ἐπιτίμου ἀργυ(ρίου) (δραχμὰς) π[εντ]ακοσίας* (24–7) και ομοίως στον BGU IV 1112 *εἴ[τ]ληθεν τ[ρο]φεία σὺν ἡμιολία καὶ τὰ βλάβη καὶ δαπανήματα καὶ ἄλλας ἀργυρίου δραχμὰς διακοσί[α]ς καθάπερ ἐγ δίκης* (15–7).

Η ιδιαιτερότητα αυτής της μίσθωσης εργασίας ἐγκείται στο γεγονός ότι ο δούλος δεν εργαζόταν ανεξάρτητα ούτε δινόταν σε ένα τρίτο πρόσωπο εξ ολοκλήρου παρά προσέφερε συγκεκριμένες υπηρεσίες και για συγκεκριμένο χρόνο για τις οποίες έκανε τη συμφωνία ο ίδιος ο ιδιοκτήτης του. Επομένως, ο όρος *μισθός* στην προκειμένη περίπτωση αναφέρεται στην πληρωμή που δινόταν για τη δούλη-τροφό από τον άνθρωπο ο οποίος τη μίσθωνε για το παιδί του ή τον δούλο του και διαφέρει από τον όρο *ἀποφορά* ο οποίος ενδεχομένως δεν χρησιμοποιούνταν όταν παρεμβαλλόταν στη συμφωνία ένα τρίτο πρόσωπο, αλλά περιοριζόταν απλώς στις σχέσεις ιδιοκτήτη-δούλου.

Η δεύτερη ομάδα εγγράφων που μας παρέχει πληροφορίες σχετικά με την εργασία δούλων σε τρίτους είναι τα συμβόλαια μαθητείας, ή αλλιώς *διδασκαλικά* όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Η πιο διαδεδομένη τέχνη που εμφανίζεται στους παπύρους είναι η *γερδιακή* τέχνη, η τέχνη, δηλαδή, της υφαντουργίας, η οποία είχε το πλεονέκτημα να εξασκείται στον χώρο του σπιτιού χωρίς να απαιτεί ένα ειδικά εξοπλισμένο εργαστήριο.⁵⁵ Φυσικά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι δούλοι που ολοκλήρωναν την εκπαίδευσή τους στην τέχνη αυτή, μπορούσαν να ασκούν την τέχνη τους είτε στο σπίτι είτε σε ανεξάρτητο εργαστήριο, κυρίως δε αν σκεφτούμε συγκριτικά την οικονομική δραστηριότητα της Αθήνας του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα, ωστόσο, καθώς η αιγυπτιακή χώρα είχε δομηθεί σε ένα διαφορετικό σύστημα οικονομίας και επιπλέον απουσιάζουν οι πηγές που μιλούν για ανεξάρτητη δραστηριότητα πάνω στην τέχνη,⁵⁶ εικάζουμε ότι οι δούλοι κατ' εξοχήν εξασκούσαν την τέχνη στο σπίτι του κυρίου τους⁵⁷ και ενδεχομένως είχαν μια σχετική ελευθερία να εργάζονται ταυτόχρονα για δικό τους λογαριασμό, πληρώνοντας στον ιδιοκτήτη τους την *ἀποφορά*. Από τη στιγμή που ορισμένοι καταγεγραμμένοι

⁵⁵ Biezuńska-Małowist (1965) 69.

⁵⁶ Στον P.Oxy. II 262 ένας κάτοικος της Οξυρρύγχου ανακοινώνει τον θάνατο ενός *γέρδιου* δούλου στον ιδιοκτήτη του. Επειδή ο δούλος *έτελε(ύτησεν) ἐν τῇ ξένῃ* (6) ίσως να πρόκειται για έναν υπαιτιγμό ότι εργαζόταν ανεξάρτητα, εκτός του οίκου του κυρίου του, χωρίς όμως να γίνεται σαφής αναφορά. πβ. Biezuńska-Małowist (1965) 70.

⁵⁷ Wipszycka (1965) 73.

δούλοι-υφαντουργοί πλήρωναν τον *γερδιακόν* φόρο,⁵⁸ μας επιτρέπεται να στηρίξουμε την τελευταία αυτή θέση. Πάντως, φαίνεται ότι οι δούλοι-υφαντουργοί μάθαιναν την τέχνη προκειμένου να εξυπηρετήσουν κυρίως τις ανάγκες του κυρίου τους και της οικογένειάς του.

Ο αριθμός των εγγράφων που αναφέρονται στην *άποφορά* είναι πολύ μικρός για να είμαστε σε θέση να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Μάλιστα, δεν είναι απαραίτητο να ήταν καταγεγραμμένη σε συμβόλαιο κάθε δραστηριότητα του δούλου η οποία θα προσέδιδε ένα επιπρόσθετο κέρδος στον ιδιοκτήτη. Ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία έχουμε στην περίπτωση της συνιδιοκτησίας των δούλων. Σε κάθε περίπτωση, υποθέτουμε ότι όταν επρόκειτο για εύπορους ιδιοκτήτες δεν δινόταν ιδιαίτερη σημασία στη χρήση του δούλου ως ένα επιπρόσθετο μέσο το οποίο θα απέφερε κέρδη στο σπίτι. Αντίθετα, η μεσαία τάξη μάλλον εστίαζε περισσότερο στην εκπαίδευση των δούλων της προκειμένου εξασκώντας κάποια τέχνη να τους προσφέρουν οικονομική ενίσχυση μέσω της *άποφοράς*.

Φορολογία

Στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, όπως και εν γένει στον αρχαίο κόσμο, οι δούλοι θεωρούνταν ως αντικείμενα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο πλήττονταν από τη φορολογία όπως τα αγαθά, όπως επί παραδείγματι στην αγοραπωλησία τους. Ωστόσο, όντας άνθρωποι, υποβάλλονταν επίσης σε φόρους μαζί με τους ελεύθερους πολίτες. Μάλιστα, ένας από τους λόγους της δήλωσης των δούλων στις κατ' οικίαν απογραφές σχετιζόταν με τη φορολογία.⁵⁹ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι δούλοι ακολουθούσαν το φορολογικό status του ιδιοκτήτη τους όσον αφορά στην πληρωμή της *λαογραφίας*, του φόρου δηλαδή που πλήρωναν οι κάτοικοι ορισμένων νομών της Αιγύπτου. Ο διαχωρισμός των *ἐπικεκριμένων* και των *λαογραφουμένων* ήταν εμφανής και στην τάξη των δούλων, όπως προκύπτει από την πράξη της *ἐπικρίσεως* με την οποία οι δούλοι είχαν μειωμένη φορολογία ακολουθώντας το προνόμιο των ιδιοκτητών τους.

Δίπλα στη *λαογραφία* συναντάμε συχνά τη φράση *καὶ ἄλλους μερισμούς*, φράση που δήλωνε επιπλέον εισφορές πολιτών. Πολλές είναι οι λίστες φορολογούμενων πολιτών μέσα στις οποίες αναγράφονταν τα ποσά των φόρων που αντιστοιχούσαν σε πολίτες ελεύθερους ή δούλους

⁵⁸ PSI X 1154.

⁵⁹ Straus (1973) 364.

για διαφορετικά είδη φορολογίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το *χωματικόν*, το οποίο σχετιζόταν με τη συντήρηση καναλιών και τάφρων κατά την πολεμαϊκή περίοδο και συνεχίστηκε και κατά τη ρωμαϊκή. Επιπλέον, συναντάμε το *ἐπικεφάλαιον*, την *ὕική*, τον *μερισμό μαγδωλοφυλάκων*, *δεσμοφυλάκων*, *ποταμοφυλακίδος*, *στατίωνος*, *διπλῶν*, *σκοπέλων* και *φυλάκων*, το *βαλανικόν*, κ.ά.

Στον P.Oxy.Hels. 12 ο δούλος Διόσκορος πληρώνει τη *λαογραφία*, την *ὕική* και το *χωματικόν*. *λαογραφίας β (ἔτους) Δρόμου Γυμνασίου Διογᾶς καὶ Νικόδημος καὶ Ὠριμος καὶ Σαραπᾶς καὶ Ἡρακλᾶς καὶ Ἀπολλώνιος ὁ καὶ Εὐπορος καὶ Διόσκορος δοῦλ(ος) Ἡρακλείδ(ου) σύνπ(αντι) (δραχμᾶς) ὀγδοήκοντα τέσσερας (γίνονται) πδ, ὕικῇ(ς) β (ἔτους) οἱ α(ὐτοὶ) καὶ Διοκλ(ῆς) ἕτερος (δραχμᾶς) δεκατέσσερας (γίνονται) ιδ. γ (ἔτους) μην(ὸς) Νέου Σεβαστοῦ ε χωμα(τικοῦ) β (ἔτους) Δρό(μου) Γ(υμνασίου) Ὠριμος καὶ Σαραπ(ᾶς) καὶ Ἀπολ(λώνιος) ὁ καὶ Εὐπο(ρος) καὶ Διογ(ᾶς) καὶ Ἡρακλᾶς καὶ Νικόδη(μος) καὶ Διόσκ(ορος) δο(ῦλος) υι. . . τ. . . ει. . . (δραχμᾶς) τεσσαράκοντα ἕξ τετρώ(βολον) (γίνονται) μξ (τετρώβολον) (6–20).*

Στον SB XVI 12293 ένας δούλος πληρώνει το *ἐπικεφάλαιον*, το *συντάξιμον*, το *ὁψώνιον φυλάκων*, τους *φύλακες*, τους *μερισμούς δεσμοφυλάκων*, *μαγδωλοφυλάκων*, *ποταμοφυλακίδος* και την *ὕική*. *Τρύφων δοῦλ(ος) Τασεῦτος τῆς |καὶ/ Στοτοήτεω(ς) τῆ(ς) Σαταβούτ(ος) ἐπικ(εφαλαίου) τοῦ αὐτοῦ ἔτους Σοκνοπ(αίου) Νήσ(ου) (δραχμᾶς) δεκαἕξ, (γίνονται) (δραχμαὶ) ις καὶ τοῦ γ (ἔτους) Θῶθ η ὁ αὐτ(ὸς) συνταξί(μον) δευτέρου ἔτους Σοκνοπ(αίου) Νήσου (δραχμᾶς) ὀκτώ, (γίνονται) (δραχμαὶ) η Φαῶφ(ι) δ συνταξί(μον) δευτέρου ἔτους (ἡμιωβέλιον) χ(αλκοῦς) β ὁψω(νίου) φυλ(άκων) (δραχμᾶς) τρίς, (γίνονται) (δραχμαὶ) γ μαγδ(ωλοφυλακίας) (ὀβολοῦς) δ ⊥ χ(αλκοῦς) β ἐπικ(εφαλαίου) δευτέρου ἔτους (δραχμᾶς) ὀκτώ, (γίνονται) (δραχμαὶ) η καὶ Ἀθῶρ β ἐπικ(εφαλαίου) δευτέρου ἔτους (δραχμᾶς) δεκατέσσερες, (γίνονται) (δραχμαὶ) ιδ φυλ(άκων) χ(αλκοῦς) β ὕικῇ(ς) (δραχμῆν) μίαν [(τριώβολον), (γίνεται) (δραχμῆ)] α (τριώβολον) δεσμο(φυλακίας) (ἡμιωβέλιον) χ(αλκοῦς) β ποτα(μο)φυλ(ακίας) χ(αλκοῦς) β μ[αγ]δ(ωλοφυλακίας) (ὀβολὸν) α ⊥ χ(αλκοῦς) β (4–15).*

Ομοίως και στον P.Bold. I 20: *δειέγρ(αψεν) [...] Ζωσεῖμω κατ'ι τοῖς λοιπ(οῖς) μισθ(ωταῖς)] κωπῆς τριχὸς [καὶ χειρωνα]ξείου Σεννή[σις καὶ ...] μούθις δοῦλαι (1–5).*

Στον BGU VII 1614 ο δούλος Ἀβάσκαντος πληρώνει το *χωματικόν*. *Ἀβάσκαντος δοῦλ(ος) Νεμεσίωνος μη(τρὸς) Τύχης ε (τετρώβολον) (2).*

Στον BGU IX 1891 Ἀμμώνιος δοῦλ(ος) Ἡρακλείδου η *χωματικοῦ* *μαγ(δωλοφυλάκων) δεσ(μοφυλάκων) πο(ταμοφυλακίδος) σ(τατίωνος) (500).*

Στον P.NYU. II 41 ο δούλος Διοκλῆς πληρώνει τη λαογραφία και την ύϊκή: διαγέγρα(φε) δ(ιὰ) Ξένω(νος) πρ(άκτορος) λαο(γραφίας) ιε [(ἔτους)] Ἀναμ(φοδάρχων) Διοκλῆς δοῦ(λος) Πανσιρίω(νος) Θέω(νος) (δραχμὰς) δ, (γίνονται) (δραχμὰς) δ, ὑικ(ῆς) <(δραχμὰς)> α (πεντῶβολον) (ἡμιῶβολον), (γίνονται) (δραχμὰς) α (πεντῶβολον) (ἡμιῶβολον) (2–5).

Στον P.Corn. 21 ένας δούλος πληρώνει το συντάξιμον. Ἀπολλωνις δοῦλος Θέωνος δ (150), Ἀπολλωνις δοῦλος Θέων(ος) δ (ἡμιωβέλιον) χαλκοῦς) α (279).

Στον P.Fouad. I 68 είναι καταγεγραμμένος στη λίστα των φορολογούμενων ο δούλος Κρονίων, ωστόσο πληρώνει διαφορετικό φόρο από τους υπόλοιπους καταγεγραμμένους: Κρονίω(ν) δοῦλ(ος) Ἡρακ() Παω. κουιαλ() . . α L (22) ενώ οι υπόλοιποι δραχμαὶ δ.

Ο PSI X 1146 αποτελεί μια κατ' οικίαν απογραφή στην οποία οι δούλοι των ιερέων απαλλάσσονται από τη λαογραφία όπως ακριβώς και οι ιερείς-ιδιοκτήτες τους: *ἱερεῖς Κρόνου καὶ Ἰσιδος καὶ Σαράπιδος καὶ Ἀρποκρ[άτ]ου καὶ τῶν συννάων θεῶν ἀπ[ο]λυόμενοι* τῆς λαογρα(φίας) καὶ τῶ[ν] ἄλλω[ν] ἐπιμερισμῶν οἷς ἀπο .[.] ντ() κατὰ συνήθ(ειαν) ἄνδρες γ, ὧν οἱ δοῦλοι λαογραφοῦνται ὡς οἱ δεσπότες (6–12).

Επιπλέον, οι Εβραίοι ελεύθεροι και δούλοι, άντρες και γυναίκες, ηλικίας από τριών έως εξήντα ή εξηντα-δύο ετών πλήρωναν, εκτός από τη φορολογία και τις τακτικές εισφορές, έναν ειδικό φόρο, το *Ἰουδαίων/ἰουδαϊκόν τέλοςμα* ή *τιμὴ δηναρίων δύο Ἰουδαίων*.⁶⁰ Ο SB I 4429 αναφέρει: [δ] ἀμφόδου Σπόρος δοῦλ(ος) Ἀνινίου τελέσμ(ατος) Ἰουδ(αίων) ι (ἔτους) Τραιανοῦ τοῦ κυρίου (δραχμὰς) θ (διῶβολον) (1–3).

Αξιοσημείωτες είναι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες την πληρωμή των φόρων των δούλων αναλάμβανε ο ιδιοκτήτης αντί αυτών. Ένα τέτοιο παράδειγμα δίνεται στον πάπυρο BGU XX 2852, σύμφωνα με τον οποίο η Αἰλία Μοῦσα πληρώνει το *χωματικόν* για έναν απελεύθερο και εννέα δούλους: Λι(βὸς) χω(ματικοῦ) η (ἔτους) Αἰλία Μοῦσ(α) διὰ Εὐημέρο(ν) φροντ(ιστοῦ) ὑπ(ἐρ) Πλουτᾶτος ἥ(δοῦλ(ου)) ἁ(πελευθ(έρου)) / ς (τετρώβολον), Πανσ() ἥ(ἄλλο(ν)) ἥ(δοῦλ(ου)) / ς (τετρώβολον), Σεραπ(ίωνος) ἐπικαλο(υμένου) Ἀλέκτορο(ς) ς (τετρώβολον), Κέρδωνο(ς) ἄλλο(ν) ς (τετρώβολον), Πετρεῦτος ἄλλο(ν) ς (τετρώβολον), Σεραπ(ίωνος) ἐπικαλο(υμένου) Πετρεῦτ(ος) ἄλλο(ν) τρίς (διῶβολον), (γίνονται) τρίς (διῶβολον), Ἀμωγίου ἄλλο(ν) τρίς (διῶβολον), (γίνονται) τρίς (διῶβολον), Ἑρμίου ἄλλο(ν) τρίς (διῶβολον), (γίνονται) τρίς (διῶβολον), (γίνονται) μγ (διῶβολον), Φρο(υρίου) Ἀπη(λιώτου) χω(ματικοῦ) η (ἔτους) ὑπ(ἐρ) Εὐημέρου ἄλλου ἐξ (τετρώβολον), (γίνονται) ς (τετρώβολον) (2–12).

⁶⁰ Straus (1973) 366.

Στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο υπήρχε ένα ιδιαίτερο είδος φόρου, το *έταιρικόν*, το οποίο καλούνταν να πληρώσουν οι εταίρες. Δεδομένου του γεγονότος ότι συχνά οι εταίρες ήταν δούλες γυναίκες, εικάζουμε ότι το *έταιρικόν* ήταν μια από τις εισφορές που επιβάρυναν τις ίδιες. Μέσα από παπύρους και κυρίως όστρακα πληροφορούμαστε για το *τέλος έταιρικόν* και για *τελώνας έταιρικού*.⁶¹

Παράλληλα, στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο η άσκηση κάθε επαγγέλματος ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την πληρωμή φόρων. Οι δούλοι που ασκούσαν κάποια δραστηριότητα υποβάλλονταν στο *χειρωνάξιον*,⁶² ανεξάρτητα από το αν εργάζονταν για λογαριασμό τους ή για λογαριασμό του ιδιοκτήτη τους. Πολλές είναι οι αποδείξεις τέτοιων φόρων που πληρώνονταν από τους ίδιους τους δούλους. Μια τέτοια περίπτωση καταγράφεται στον BGU II 617 στον οποίο μια δούλη πληρώνει φόρο *κοπής τριχός* και το *χειρωνάξιον*. *κδ (έτους) Άθϋρ γ διέγρ(αψεν) Αϋρηλ(ίω) Διδύμ(ω) καί τοίς λοιπ(οίς) μισθ(ωταίς) κοπ(ής) τριχός καί χειρωναξίου Ταλείς δούλ(η) Έριεύτος γερδίαίνα ύπερ τ(οϋ) αϋτ(οϋ) έτους δραχμας όκτώ (γίνονται) (δραχμαί) η (1–5)*. Από συμβόλαια μαθητείας πληροφορούμαστε ότι ο *διδάσκαλος* δεσμευόταν ορισμένες φορές να τακτοποιήσει ο ίδιος τον φόρο του μαθητευόμενου.⁶³

Η δήλωση του θανάτου των δούλων επικύρωνε τη διακοπή των φορολογικών τους υποχρεώσεων, καθώς γινόταν αίτημα από τους ιδιοκτήτες να διαγραφούν οι δούλοι τους από τους φορολογικούς καταλόγους. Ο SB I 5137 αναφέρει: *έπει ό δουλός μου [...] έτελεύτησεν [...] άξιω σξ περ[ιαρε]θήναι αϋτοϋ τό όνομα δια τών δημο[σίων] [β]ιβλίων, ως καθήκει (3–7)*. Το γεγονός ότι συχνά στις δηλώσεις θανάτου γινόταν συγκεκριμένη αναφορά στους δούλους ως *άτέχνους*, αποδεικνύει a contrario ότι ο δούλος δεν υποβαλλόταν στο *χειρωνάξιον*. Στον P.Oxy. VII 1030 γράφεται: *ό έμοϋ καί τής όμοπατρίας μου άδελφής Θαήσιος δούλος Ιστόρητος ύπερετής άτεχ(νος) άναγραφόμενος έπ' άμφοδου Παμμένους Παραδείσου έτελ(εύτησε) τῷ διελ(θόντι) έτει. διό έπιδίδωμι τό υπόμνημα άξιων α[ϋ]τόν άναγραφῆναι έν τῇ τών [ό]μοίων τάξει (5–13)*.

Τέλος, ανάμεσα στους φόρους στους οποίους υποβάλλονταν οι δούλοι, ξεχωριστή μνεία γίνεται για τους φόρους που συνδέονταν με την απελευθέρωσή τους, όπως θα αναλύσουμε ενδελεχώς στο επόμενο κεφάλαιο.

⁶¹ Bagnall (2006) XVI 6.

⁶² Στην κατηγορία του *χειρωναξίου* ανήκει το *γερδιακόν*, φόρος ο οποίος σχετιζόταν με το επάγγελμα του *γερδίου* (υφαντουργού).

⁶³ Biezuńska-Małowist (1977) 87–8.

Απελεύθερος – *έλευθέρωσις*

Η πρακτική της απελευθέρωσης δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο. Ήδη από τα τέλη του 6^{ου} προχριστιανικού αιώνα υπάρχουν μαρτυρίες σχετικά με την πρακτική αυτή στον ελλαδικό χώρο. Ενδεχομένως, μάλιστα, είχε ξεκινήσει ήδη από την αρχαϊκή εποχή, αλλά η έλλειψη πηγών μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι επρόκειτο κυρίως για μια προφορική διαδικασία. Η απελευθέρωση λάμβανε χώρα σε δικαστήριο, στη διάρκεια μιας θρησκευτικής γιορτής ή μιας θεατρικής παράστασης, γεγονός που έδειχνε τον ενεργό ρόλο που διαδραμάτιζε η θεϊκή παρουσία στη διαδικασία. Συχνά δε, ο δούλος που αποκτούσε την ελευθερία του με αυτόν τον τρόπο μπορούσε να αφιερωθεί σε έναν θεό. Αν η θεότητα ήταν αμέτοχη στη διαδικασία, τότε η απελευθέρωσή του χαρακτηριζόταν πολιτική και πραγματοποιούνταν από τον κύριο του δούλου μέσω διαθήκης.⁶⁴

Οι παραπάνω πρακτικές συναντώνται μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο, με αρκετές διαφοροποιήσεις και αλλαγές. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η θρησκευτικότητα που διείπε την πράξη της απελευθέρωσης στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο είχε απλώς τυπικό χαρακτήρα, ενώ η διαδικασία είχε αποκτήσει εν γένει έναν τυπικό-γραφειοκρατικό τύπο που εξασφάλιζε τεκμήρια για την εγκυρότητα της διαδικασίας. Οι αποδείξεις σχετικά με την απελευθέρωση δούλων στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο είναι άφθονες. Τόσο λογοτεχνικές όσο κυρίως μη λογοτεχνικές πηγές αναφέρονται σε απελεύθερους, στις υποχρεώσεις και τα δικαιώματά τους, στις νομικές πρακτικές τις οποίες άσκησαν προκειμένου να απελευθερωθούν κ.ο.κ.⁶⁵ Οι πάπυροι της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου παρέχουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο της απελευθέρωσης των δούλων και για το status των απελεύθερων. Παρά το γεγονός ότι συχνά παρουσιάζουν ιδιαίτερες δυσκολίες, είτε λόγω της ποικιλομορφίας των συμβολαίων είτε λόγω της περίπλοκης φύσης τους, η πλειονότητά τους φανερώνει ομοιότητες ως προς τον τρόπο της απελευθέρωσης, την ορολογία που χρησιμοποιούνταν στα έγγραφα και τις υποχρεώσεις των απελεύθερων.

Οι δύο πιο διαδομένες και κυρίαρχες μορφές απελευθέρωσης στην ελληνορωμαϊκή εποχή ήταν είτε μέσω του *άγορανόμου* είτε μέσω διαθήκης. Η πλέον συνηθισμένη πρακτική ήταν ενώπιον του *άγορανόμου*, ενός δημόσιου συμβολαιογράφου, πιθανόν με σκοπό να

⁶⁴ Garlan (1988) 100–3.

⁶⁵ Istasse (2000) 197–210.

διασφαλίζεται η εγκυρότητα της πράξης. Από τη στιγμή που ο δούλος είχε την οικονομική δυνατότητα να πληρώσει για τη χειραφέτησή του, εύλογα κινούνταν προς την πραγματοποίησή της. Η απελευθέρωση αυτού του τύπου γινόταν με διάφορους τρόπους. Στην Οξύρρυγχο, ο ιδιοκτήτης του δούλου λάμβανε τα *λύτρα*⁶⁶ από τον δούλο του και είτε ο ένας είτε ο άλλος πλήρωνε το *ἐγκύκλιον* και τον *προπρατικόν* φόρο. Μετά το πέρας αυτών των πράξεων, ο αγορανόμος ολοκλήρωνε τη διαδικασία της απελευθέρωσης. Στον P.Oxy. XLV 3241 αναλαμβάνει ο ιδιοκτήτης να πληρώσει το *ἐγκύκλιον* και το *προπρατικόν*. *διέγραψα ὑμῖν ὑπὲρ Πρ[...]*ης δούλης ἐλευθερωθείσης ὑπ' ἐμοῦ τὸ [τῆς] ἐλευθερώσεως αὐτῆς ἐνκυκλιακὸν [...]ης ὃν ἐν δραχ(μαῖς) πεντήκοντα δύο, (γίνονται) (δραχμαὶ) νβ, [καὶ πρ]οπρατικοῦ δραχ(μὰς) δέκα, (γίνονται) (δραχμαὶ) ι, γείνονται [ἐπὶ] τὸ αὐτὸ δραχ(μαὶ) ἐξήκοντα δύο, (γίνονται) (δραχμαὶ) ξβ, ὧν [καὶ σ]ύμβολον ἔσχον (4–10). Αντίθετα, στον P.Turner 19 πληρώνει η δούλη: *Θέων ὁ ἀσχολούμενο[ς] τὸ ἐγκύκλι[ον] τὸ ἐνε(στος) ἔτος Σινθοώνει [δου]* ἡλευθ(ερωμένη) ὑπὸ τῆς δεσπ(οίνης) αὐ(τῆς) Σινθο(ώνιος) Θεώνιος τοῦ Ἀρθοώνιος μητρὸς Ταυσοράπ[ιος] ἱερείας τῶν ἀπ' Ὁξ(υρύγων) πό(λεως) χαίρειν. ἀπέχωι παρὰ σοῦ τὸ ο .[. .] . .μ() ὑπὸ σοῦ τέλος τῆς προκειμένης ἐλευθερώσ[ε]ως (11–5). Ενδεχομένως, η αναφορά στο *προπρατικόν* να γινόταν στο κατεστραμένο μέρος του εγγράφου. Άλλες πράξεις απελευθέρωσης και αποδείξεις για το *ἐγκύκλιον* ή/και το *προπρατικόν* στην Οξύρρυγχο μας δίνουν οι πάπυροι P.Oxy. I 49, P.Oxy. I 50, P.Oxy. IV 722, P.Oxy. IV 723, P.Oxy. XXXVIII 2843 κ.λπ. Ο P.Oxy. IV 722, για την ακρίβεια, αποτελεί μια ιδιόζουσα μορφή απελευθέρωσης, καθώς το ένα τρίτο της αναφερόμενης δούλης απαλλάσσεται από την κατάσταση της δουλείας με αυτό το συμβόλαιο, ενώ τα δύο τρίτα έχουν ήδη απελευθερωθεί σε προηγούμενο χρόνο:

ἐπ' ἀγορανό]

- 5 *μων Ψαμμίων τριῶν*
 ἀφείκαν εὐλευθέραν ὑπὸ Δία Γ[ῆν] Ἥλιον Ἀχιλλεὺς]
 ὥς (ἐτῶν) κ μέσος μελίχρως μ[ακροπρόσωπος
 [οὐ(λῆ) μ]ετώπῳ μέσῳ καὶ Σαραπ[ᾶς ὥς (ἐτῶν) ... μέσος]
 [μ]ελ[ί]χρως μακροπρόσωπος οὐ(λῆ) ...]
- 10 *[. . ἀ]ριστερ[. ἀμφοτέρωι ... -του]*
 [Ἀμ]μωνίου μητρὸς Σαραποῦτος [...]

⁶⁶ P.Oxy. I 48: *δὸς ἐλε[υ]θέρωσιν Εὐφροσυνης δουλης ὥς (ἐτῶν) λε, οἰκογενὴ ἐκ δούλης Δημητροῦτος, τῇ ἐλευθερουμένῃ ὑπὸ Δία Γῆν Ἥλιον ἐπὶ λύτροι(ς) ὑπὸ τῆς ἐαυτῆς δεσπότηδος (2–7)*

- [τῶ]ν ἀπ' Ὀξυρύνγῳ πόλεως [ἐν ἀγνιᾷ τὸ ὕ-]
 [πάρ]χον αὐτοῖς ἐξ ἴσου τρίτον μέ[ρος τῆς ἐξαπη-]
 [λευ]θερωμένης κατὰ τὸ ἄλλο δ[ίμοιρον δού-]
 15 λης Ἀπολλωνοῦτος ὥς (ἐτῶν) κς μέσ[ης μελίχρωτος]
 [μα]κροπροσώπου οὐλὴ ποδὶ δ[εξιῶ ...]
 ἐξαπηλευθερωμένης (ταλάντων) δ

Στον Αρσινοΐτη νομό, ο ιδιοκτήτης δεχόταν ομοίως τα *λύτρα* από τον δούλο και ο τελευταίος πλήρωνε τους διάφορους φόρους, μεταξύ των οποίων το *ἐγκύκλιον* και τον φόρο για την ανακήρυξη της απελευθέρωσης, η οποία συχνά γινόταν από έναν *κήρυκα* στον δρόμο ή σε ναό της μητρόπολης. Στο τέλος, η πράξη ολοκληρωνόταν στο γραφείο του *ἀγορανόμου*.⁶⁷ Στον P.Freib. II 10 γίνεται λόγος περί *ἀποδειγμένου δρόμου* [... *κήρυκος* ...] ὃς ἀνακηρύζει πρὸς τὴν ἐλευθέρωσιν καὶ ἀνακήρυξιν (6–7). Παρόμοια, στον P.Stras. II 122 αναφέρεται: ὑπὸ Δία Γῆν Ἑλ[ιον καὶ] διὰ τοῦ ἐγκυκλίου καὶ ὅ[ν] ἄλλων καθήκει, καὶ εὐδοκὴν τῇ ἐσομένη αὐτῆς διὰ τοῦ ἐν τῇ μητροπόλει ἀποδεδ[ει]γμένου δρόμο[ν] [*κήρυκος ἀνακηρύξει* ...] ἐξ καὶ τ[ῶ]ν τελῶν καὶ δα[πανῶν] πάντων τῆς ἐλευθερώσεως [ὄ]ντων πρὸς τὴν Ἀμ[μω]νίαν (11–2). Ο P.Stras. III 135 αποτελεί την απόδειξη ενός *κηρυκικοῦ τέλους*: διέγραψεν Ἀμμωνίῳ ἐπιτηρητῇ κομακτορίας καὶ φόρου κ[ηρ]υκίας Σαραπιᾶς ἀφ[ει]μένη ἐλευθέ[ρ]α ὑπὸ Εὐδαιμον[ί]δος Ἑρῶνος τὸ [τ]ῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἐλ[ευ]θερώσεως αὐτῆς κηρυκ[ι]κὸν τέλος πλήρη[ς] (10–21). Ἄλλες πράξεις απελευθέρωσης στον Αρσινοΐτη νομό δίνονται από τους παπύρους SB XIV 11998, P.Stras. IV 238, P.Turner 26 κ.λπ.

Ὅσον αφορά στα *λύτρα* που ὀφείλε να δώσει ο δούλος στον ιδιοκτήτη του, παρόλο που δεν υπάρχει σαφής προσδιορισμός σε τι ποσό αντιστοιχοῦσαν, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν πολύ κοντά στην τιμὴ των δούλων, ὥστε με αυτό το ποσό ο ιδιοκτήτης να εἶχε τη δυνατότητα να αγοράσει ἕναν ἄλλο δούλο. Σε αρκετές περιπτώσεις, τα *λύτρα* πληρώνονταν από ἕνα τρίτο πρόσωπο (ὅπως λ.χ. στους παπύρους P.Oxy. IV 722 ή P.Oxy. XXXVIII 2843), συχνά, ὁμως, πληρώνονταν από τους ἴδιους τους δούλους από χρήματα που εἶχαν εξοικονομήσει. Τέλος, ὅπως προαναφέρθηκε, η διαδικασία της απελευθέρωσης ήταν ἄρρηκτα συνδεδεμένη με φόρους, η πληρωμή των οποίων επιβάρυνε κατὰ βάση τους δούλους. Τέτοιοι φόροι ήταν το *ἐγκύκλιον* – ή ακριβέστερα το *τέλος ἐλευθερώσεως* –, το *τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἐλευθερώσεως*

⁶⁷ Straus (2009) 235.

κηρυκικόν τέλος, το οποίο πληρωνόταν κάθε φορά που πραγματοποιούνταν ανακήρυξη από κάποιον κήρυκα και τέλος, την είκοστή τῶν ἐλευθεριῶν⁶⁸ (γνωστή με το όνομα vicesima libertatis από το ρωμαϊκό περιβάλλον). Στην πλειονότητα των παπύρων που σχετίζονται με την απελευθέρωση εμφανίζεται το ποσό των 10 δραχμών, του οποίου ωστόσο δεν γνωρίζουμε το όνομα και τον λόγο ύπαρξης. Μελετητές υποστηρίζουν ότι ταυτίζεται με το προπρατικό, υπόθεση που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από τις πηγές.⁶⁹

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα συμβόλαια της απελευθέρωσης ενώπιον συμβολαιογράφου φαίνεται να εξασφάλιζαν τα δικαιώματα που αποκτούσε ο απελεύθερος, όπως προκύπτει λόγω χάριν από τον όρο που αναγραφόταν σε αυτά σύμφωνα με τον οποίο κανένας δεν μπορούσε να διεκδικήσει τα χρήματα/έξοδα από τον δούλο στο μέλλον.⁷⁰

Ο δεύτερος τρόπος απελευθέρωσης που μας είναι γνωστός ήταν μέσω διαθήκης. Μέσα από τους παπύρους γίνεται φανερή η ιδιαίτερη σχέση που αναπτυσσόταν μεταξύ κάποιων ιδιοκτητών με τους δούλους τους. Οι συνθήκες ζωής των τελευταίων ήταν πολύ συχνά ευνοϊκές, ενώ το γεγονός ότι τρεις ή και παραπάνω γενιές υπηρετούσαν την ίδια οικογένεια αποδεικνύει ενδεχομένως την ανθρώπινη αντιμετώπισή τους. Το ύψιστο δείγμα μιας τέτοιας αλληλεπίδρασης ήταν η απελευθέρωση των δούλων από ιδιοκτήτες τους, γεγονός που δεν αποτελούσε σπάνιο φαινόμενο. Η απελευθέρωση πραγματοποιούνταν συχνά ως ανταμοιβή πιστής υπηρεσίας και αποτελούσε την τελευταία θέληση στη διαθήκη του ιδιοκτήτη. Στον P.Oxy. III 494 που χρονολογείται το 165 μ.Χ. ο ιδιοκτήτης των δούλων στη διαθήκη του χαρίζει την ελευθερία σε πέντε δούλους μετά τον θάνατό του: *ἐὰν δὲ ἐπὶ ταύτῃ τῇ διαθήκῃ τελευτήσω ἐλεύθερα ἀφήμι ὑπὸ Δία Γῆν Ἥλιον κατ' εὐνοίαν καὶ φιλοστοργίαν δούλά μου σώματα Ψεναμοῦνιν τὸν καὶ Ἀμμώνιον καὶ Ἑρμᾶν καὶ Ἀπολλωνοῦν τὴν καὶ Δημητρίαν καὶ θυγατέρα αὐτῆς Διογενίδα καὶ ἄλλην μου δούλην Δ[ι]οργεγίδ[α]* (5–7).

Στην απελευθέρωση, λοιπόν, αυτού του τύπου, ο ιδιοκτήτης έχοντας αναπτύξει ένα ιδιαίτερο συναισθηματικό δέσιμο με τον δούλο του, του παρείχε την ευκαιρία ελευθερίας και ευημερίας στη μελλοντική του ζωή, χωρίς όμως να τον αποδεσμεύει πλήρως από τις υπηρεσίες του. Πράγματι, συχνά ο ιδιοκτήτης έθετε περιορισμούς στην απελευθέρωση: ο δούλος όφειλε να παραμείνει στις υπηρεσίες του κληροδόχου μέχρι τον θάνατο του τελευταίου. Σε τέτοιες περιπτώσεις συναντάμε τον όρο *παραμονή*, ο οποίος γενικά χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει

⁶⁸ P.Oxy. XX 2265: *τὸ τέλος τῆς] εἰκοστῆς τῶν ἐλευθεριῶν προσήκει εὖ ποιήσετε* (4–6).

⁶⁹ Straus (2009) 238.

⁷⁰ Farr (1993) 95.

τη δέσμευση ή την υποχρέωση ενός δούλου να μείνει με τον ιδιοκτήτη του για ορισμένο χρονικό διάστημα.⁷¹ Στον P.Oxy. III 494 ο *Ἀκουσίλαος* θέτει ως όρο την παραμονή των πέντε δούλων στις υπηρεσίες της συζύγου του μέχρι τον θάνατό της. Η σύζυγος θα επωφελείται από τις υπηρεσίες των δούλων και την *ἀποφορά* που θα της δίνουν, ενώ η ίδια, κατ' εντολή του *Ἀκουσίλαου*, θα δίνει το δηλωμένο ποσό στους δούλους για τη γιορτή που θα οργανώνουν κάθε χρόνο δίπλα στον τάφο του αποθανόντος: *καὶ ἐτέρων δούλων σ[ωμ]άτων καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ νῦν ἐσομένων ἐκ τῶν προγεγραμμένων θηλειῶν δούλων ἐκγόνων, ὧν παντων τὴν χρῆσιν καὶ προσόδους πάσας μετὰ τὰ δημόσια ἔξει ἡ αὐτὴ γυνή μου Ἀριστοῦς ἢ καὶ Ἀπολλωνάριον ἐπὶ τὸν τῆς ζωῆς αὐτῆς χρόνον καὶ τὴν δουλείαν καὶ ἀποφοράς τῶν μετὰ [...]* *τελευτὴν μο[υ]* *ἐλευθερουμένων δούλων σωμάτων* (12–6) και δώσει δὲ ἡ γυνή μου καὶ μετὰ τελευτὴν αὐτῆς ὁ υἱός μου Δεῖος τοῖς δούλοις μου καὶ ἀπελευθέρ[οι]ς εἰς εὐωχίαν αὐτῶν ἣν ποιήσονται πλησίον τοῦ τάφου μου κατ' ἔτος τῇ γενεθλίᾳ μου ἐφ' ᾧ διέπειν ἀργυρίου δραχμὰς ἑκατόν (22–5). Στον PSI XII 1263 η *Σινθεὺς* με τη διαθήκη της δίνει την ελευθερία στη δούλη της, αλλά την υποχρεώνει να παραμείνει μαζί με την κόρη της και σε αντάλλαγμα, η τελευταία θα της παρέχει τη διατροφή και την ένδυση: *παραμενεῖ <ἡ> ἡλευθερουμένη Στεφανοῦς τῇ πρ[ογεγραμμέ]νῃ μου [θυγατριδῇ] Σινθεῦτι ἐφ' ὅσον ζῇ ἡ Σινθεὺς ὑπηρετοῦσα αὐτὴν τρεφομέ[ν]ῃ καὶ ἱματιζο[μένη ὑπ'] αὐτῆς τῆς θυγατριδῆς μου Σινθεῦτος* (4–6).

Οι λόγοι, λοιπόν, της απελευθέρωσης μέσω διαθήκης συνδέονταν κατά βάση με την *εὐνοια* και *φιλοστοργία*,⁷² καθώς και με τη *συντροφίαν* και *κηδεμονίαν*⁷³ που έδειχναν οι δούλοι στον ιδιοκτήτη τους. Στους λόγους αυτούς έρχεται να προστεθεῖ η περίπτωση κατά την οποία ο δούλος τύγχανε να εἶναι παιδί του ιδιοκτήτη, όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενη ενότητα. Να σημειωθεί ότι στην εποχή που μελετάται δεν εμφανίζεται στις αιτίες της απελευθέρωσης η περίπτωση της κατάδοσης με αντάλλαγμα την ελευθερία, όπως παρατηρεῖται στην πτολεμαϊκή περίοδο.⁷⁴

Τα πλεονεκτήματα της απελευθέρωσης μέσω διαθήκης εντοπίζονται κυρίως στο γεγονός ότι ούτε ο ιδιοκτήτης ούτε συχνά οι κληρονόμοι του έχαναν τις υπηρεσίες του δούλου τους μέχρι το τέλος της ζωῆς τους. Επιπλέον, ενώ η απελευθέρωση μέσω δημόσιου λειτουργού επέφερε έξοδα και στον ιδιοκτήτη, ο οποίος μάλιστα ζημιωνόταν από τη μείωση του εργατικού

⁷¹ Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται βέβαια και για ελεύθερους ανθρώπους οι οποίοι δεσμεύονταν να εργαστούν για κάποιον, συνήθως για να ξεχρεώσουν ένα χρέος τους προς το πρόσωπο αυτό πβ. Zelnick-Abramovitz (2005) 223.

⁷² P.Oxy. III 494, 6.

⁷³ P.Tebt. II 407, 6.

⁷⁴ Straus (2009) 237.

δυναμικού του, η απελευθέρωση μέσω διαθήκης είχε το πλεονέκτημα της δυνατότητας του κυρίου να κληροδοτήσει τα έξοδα της απελευθέρωσης στους κληρονόμους.⁷⁵

Η πράξη της χειραφέτησης και στους δύο τρόπους που μελετήθηκαν περιελάμβανε τη διακήρυξη της απελευθέρωσης (*ἀφείκεν ἐλεύθερον*) και τον όρκο *ὑπὸ Δία Γῆν Ἥλιον*. Η διακήρυξη της ελευθερίας είναι σχεδόν πανομοιότυπη στα έγγραφα της ελληνιστικής περιόδου: στον P.Col. X 267 συναντάμε *ἐλευθέραν ἀφήμι* (4), στον P.Oslo. III 129 εμφανίζεται με την ίδια μορφή *ἀφείναι ἐλεύθερα τὰ ὑπάρ]χοντα αὐτοῖς ἀπὸ κληρονομίας δουρικὰ σώ]ματα* (3–5) και παρόμοια, στα έγγραφα προς τους αγορανόμους εἴθισται το αίτημα *δός ἐλευθέρωσιν* (P.Oxy. I 48, P.Oxy. I 49). Ο όρκος είχε καθαρά φορμαλιστικό-εθιμοτυπικό χαρακτήρα στην ελληνιστική Αίγυπτο – αν και στον ελλαδικό χώρο αποτελούσε μια εγγύηση από τους θεούς για την εγκυρότητα της πράξης. Η τυπικότητα της φράσης αποδεικνύεται περισσότερο σε ένα έγγραφο του 4^{ου} αιώνα, στον P.Kell. I 48, στο οποίο απελευθερώνεται ένας χριστιανός δούλος, αλλά ο όρκος παραμένει ο ίδιος: *ὁμολογῶ δι' ὑπερβολὴν χ[ρι]στιανότητος ἀπελευθερωκέμαι σε ὑπὸ Δία Γῆν Ἥλιον* (4–5). Παράλληλα, οι πράξεις της απελευθέρωσης περιελάμβαναν εγγυητές και μάρτυρες που πιστοποιούσαν την πράξη, και μέσα στα συμβόλαια είτε συναντώνται με το ουσιαστικό *γνωστήρες* είτε συνδέονται με το ρήμα *γνωρίζω* ή *μαρτυρῶ*. Στον P.Oxy. XXXVIII 2843: *γνωστήρ τ[ῆς ἐλευ]θερωσεως* (25–6)· στον P.Freib. II 10: *[γ]νω[σ]τήρ τῆς ἐλευθερώσεως* (11) και *Χαιρήμων Διδύμου τοῦ Σαραπίωνος γνωρίζω τὴν τῆς Ζωσίμης <ἐλευθέρωσιν>* (13)· τέλος, στον SB XXII 15345: *Σουχᾶς Σαβ[ί]νου μαρτυρῶ καθ[ὼς] πρόκειται[ι]* (23).

Εκτός από τις δύο περιπτώσεις χειραφέτησης που αναφέρθηκαν, υπάρχουν και άλλοι τύποι οι οποίοι εμφανίζονται προς το τέλος της ρωμαϊκής περιόδου και στη βυζαντινή εποχή, με μικρότερη συχνότητα. Ο λόγος γίνεται για την απελευθέρωση *μεταξύ φίλων* (*manumissio inter amicos*) και την απελευθέρωση μέσω επιστολής (*per epistulam*). Η απελευθέρωση *inter amicos* ήταν μια διαδικασία κατά την οποία ο κύριος απελευθέρωνε τον δούλο του ενώπιον φίλων του, οι οποίοι αποτελούσαν τους μάρτυρες της πράξης.⁷⁶ Ο P.Lips. II 151 αναφέρει: *[οἰκογε]νή αὐτῆς δούλην ὡς ἐτῶν λγ ἐκ μητρὸς Αὐρηλ(ίας) Εὐδοκῆς ἀπελευθέρας μεταξὺ [φ]ίλων* (5–6)· ομοίως, ο P.Oxy. IX 1205: *μεταξὺ φίλων ἡλευθε[ρώ]σαμεν καὶ ἀπελύσαμεν* (5–6). Η απελευθέρωση μέσω επιστολής λάμβανε χώρα όταν ο ιδιοκτήτης έγραφε μια επιστολή σε έναν φίλο του δηλώνοντας

⁷⁵ Farr (1993) 94.

⁷⁶ Legras (2009) 79.

ὅτι ἀπελευθέρωσε τον δούλο του⁷⁷ ἢ ὅταν ἔδινε ἓνα πιστοποιητικό ἀπελευθέρωσης στον ἴδιο τον δούλο με την παρουσία μαρτύρων.⁷⁸ Ο Mitt.Chr. 361 ἀποτελεῖ ἓνα παράδειγμα αὐτοῦ του εἴδους ἀπελευθέρωσης· ἡ ιδιοκτήτρια γράφει ἐπιστολή στους δούλους της λέγοντας: *ὁμολογῶ ἔκουνσίως καὶ αὐθαιρέτως καὶ ἀμετανοήτως ἀφικέναι ὑμᾶς ἐλευθέρους τοῦ ἐπιβάλλοντός μοι μέρους ὑπὸ Γῆν καὶ Οὐρανὸν κατ' εὐσεβίαν τ[ο]ῦ πανελεήμονος Θεοῦ ἐλθόντος εἰς ἐμὲ ἀπὸ κληρονομίας τῆς μητρός μου ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ τὸν ἅπαντα χρόνον καὶ ἀνθ' ὧν ἐνεδειξωσθέ μοι κατὰ χρόνον εὐνοίας καὶ στοργῆς ἔτι τε καὶ ὑπηρεσίας* (6–9). Ωστόσο, καὶ οἱ δύο αὐτές μορφές ἀπελευθέρωσης εἶχαν ἀνεπίσημο χαρακτήρα.

Απὸ τις παπυρικές πηγές γίνεται φανερό ὅτι οἱ δούλοι δὲν μετέβαιναν με την ἀπελευθέρωσή τους στην «υποδοῦλωση» σε κάποια θεότητα. Με ἄλλα λόγια, ἀπουσιάζει μια σαφὴς ἐνδειξη ὅτι ἀπὸ δούλοι ἀνθρώπων γίνονταν δούλοι ἐνός θεοῦ καὶ ἀφιερώνονταν σε αὐτόν. Μόνο ἓνας πάπυρος του 138 μ.Χ., ὁ BGU VII 1564, συνδέει την ἀπελευθέρωση ἐνός δούλου με θεότητα: *ἀπελ(ευθέρω) τοῦ με[γίστου θεο]ῦ Σαράπιδος* (2–3), ὡστόσο, ἡ ἔλλειψη ποικίλων πηγῶν που νὰ πιστοποιοῦν μια τέτοια περίπτωση ἐν γένει δὲν μας ἐπιτρέπει νὰ γενικεύσουμε το γεγονός.

Ὅσον ἀφορᾷ στην ηλικία κατὰ την ὁποία οἱ δούλοι ἀπελευθερώνονταν, οἱ παπυρικές πηγές μας προσφέρουν μια ποικιλία ἀπὸ την ὁποία μποροῦμε ἐνδεχομένως νὰ δούμε τα κίνητρα των ιδιοκτητῶν. Ἀν οἱ δούλοι ἦταν προχωρημένης ηλικίας, ἐνδεχομένως ἀπελευθερώνονταν με σκοπὸ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ νεότερους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἦταν περισσότερο παραγωγικοί. Τα ἔγγραφα της ἀπελευθέρωσης τα ὁποία δηλώνουν την ἀκριβὴ ηλικία των δούλων εἶναι μὲν σχετικὰ ὀλιγάριθμα, ὡστόσο φαίνεται ὅτι οἱ περισσότερες ἀπελευθερώσεις πραγματοποιοῦνταν ὅταν οἱ δούλοι ἦταν σε ηλικία μεταξύ 20 καὶ 35: στον P.Oxy. I 48 ἀπελευθερώνεται μια δούλη 35 ἐτῶν· στον P.Oxy. IV 716 τρία ἀδέρφια κάνουν αἴτημα ἀπελευθέρωσης ἐνός δούλου 30 ἐτῶν, του ὁποίου το ἓνα τρίτο ἦταν ἤδη ἐλεύθερο· στον P.Oxy. IV 722 ἡ δούλη της ὁποίας ἀπελευθερώνεται το τελευταῖο τρίτο εἶναι 26 ἐτῶν – καὶ ὡς ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι ἦταν νεότερη ὅταν ἀπελευθερώθηκαν τα πρῶτα δύο τρίτα· στον SB XXIII 15347 ἀπελευθερώνεται ἓνας δούλος 23 ἐτῶν· στον P.Turner 19 μια δούλη 17 ἐτῶν· στον SB I 5616 μια δούλη 18 ἐτῶν· στον P.Select. 23 μια δούλη 28 ἐτῶν· στον P.Oxy. XXXVIII 2843 μια δούλη 35 ἐτῶν· τέλος, στον P.Freib. II 10 μια δούλη 44 ἐτῶν. Ἀπὸ τους παπύρους που μας δίνονται δὲν εἶναι ἀσφαλές

⁷⁷ Harrill (1995) 54.

⁷⁸ Llewelyn (1992) 151.

να συμπεράνουμε εάν οι άντρες ή οι γυναίκες είχαν ποσοστιαία μεγαλύτερες πιθανότητες να απελευθερωθούν. Οι γυναίκες φαίνεται να είχαν ένα ιδιαίτερο προνόμιο, καθώς συχνά απελευθερώνονταν αφότου γεννούσαν τα παιδιά τους τα οποία δηλώνονταν ως δούλοι.⁷⁹ Ωστόσο, επειδή η σωματική κατάσταση και η ευρωστία των δούλων διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην αποδοτικότητά τους, και εφόσον οι άντρες δούλοι αναλάμβαναν επίπονες χειρωνακτικές εργασίες, πιθανόν να απελευθερώνονταν πιο συχνά σε σχέση με τις γυναίκες.⁸⁰

Μια ιδιαίτερη περίπτωση απελευθέρωσης αποτελεί ο SB XXII 15345 ο οποίος συνδυάζει στοιχεία του *donatio mortis causa* και στοιχεία απελευθέρωσης μέσω του αγορανόμου. Στο έγγραφο απουσιάζουν οι τυπικές μορφές που εντοπίζονται στις περισσότερες πράξεις απελευθέρωσης: δεν κατοχυρώνεται η απελευθέρωση με τον όρκο *ὑπὸ Δία Γῆν Ἥλιον*, δεν αναγράφεται κανενός είδους δαπάνη για την απελευθέρωση ούτε υπάρχει όρος για την ανακήρυξή της. Παράλληλα, φαίνεται να είναι ο μοναδικός πάπυρος στον οποίο δηλώνεται ότι η απελευθέρωση πρέπει να πραγματοποιηθεί πριν από την *ἐκφορά*, τη μεταφορά δηλαδή του νεκρού σώματος από το σπίτι, η οποία γινόταν την τρίτη μέρα μετά τον θάνατο. Οι πάπυροι δεν παρέχουν παρόμοια περίπτωση για αυτό το ασυνήθιστο αίτημα. Ενδεχομένως, η ιδιοκτήτρια επιθυμούσε ο δούλος της να συμμετάσχει στην ταφή ως απελεύθερος ή ακόμα και να οργανώσει εξ ολοκλήρου τις ταφικές διαδικασίες ως διοργανωτής και όχι ως απλός συμμετέχων, γεγονός που πιθανολογεί μια αμοιβαία σχέση αφοσίωσης.

Αυτό που δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε με βεβαιότητα είναι η νομική, κοινωνική και πολιτική θέση των απελεύθερων στην Αίγυπτο. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η ελευθερία δράσης τους περιοριζόταν τόσο από την πολιτεία όσο και από τους πρώην ιδιοκτήτες τους. Παρά το γεγονός ότι ορισμένοι όροι που αφορούσαν τις σχέσεις ιδιοκτήτη-απελεύθερου κατάγραφονταν στα σχετικά με την απελευθέρωση έγγραφα (π.χ. παραμονή), υπήρχε νομοθεσία η οποία καθόριζε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους. Για παράδειγμα, στον *Γνώμωνα του Ιδίου Λόγου* (BGU V 1210) υπάρχουν παράγραφοι, αν και λίγες, που αφορούν στους περιορισμούς των απελεύθερων: *θ τ[ο]ὺς ἀπελευ[θ]έρους τῶν ἀστῶν ἀτέκνους/ καὶ ἀδιαθέτους τελευτῶντας κληρονο[μ]οῦσιν οἱ πατέρωνες ἢ οἱ τούτων υἱοί, ἐὰν ὧσι καὶ ἐπιδικά[ζ]ονται, θυγατέρες δὲ ἢ ἄλλος τις/ οὐ κληρονομήσουσι ἀλλὰ ὁ φύσκος. ι ὅσα ἐὰν ἀπελ[ε]ύθερος διατάξη|ταί/ τινι οὐκ ὄντι τῆς αὐτῆς τάξεως, ἀναλαμβάνεται (38–43), ιγ τὰ ἐξ ἀστῆς καὶ ξένου γενόμενα τέκνα ξένα γέινεται καὶ οὐ*

⁷⁹ Burnet (2003) 218.

⁸⁰ Biezuńska-Małowist (1977) 146.

κληρονομεί τὴν μητέρα. ἰδ οὐκ ἐξὸν ἀστῶ ἀπελευθέροις διατάσσειν πλέον φ (δραχμῶν) ἢ [μ]ηνιαίων (δραχμῶν) ε. ιε οὐκ ἐξὸν ἀπελευθέραις ἀστῶν διατίθεσθαι ὥσπερ οὐ[δ]ὲ ἀσταῖς (47–5). Ο P.Oxy. IV 706 αν και αρκετά αποσπασματικός, μπορεί να συμβάλει στην υποστήριξη της θέσης σχετικά με τους περιορισμούς των απελεύθερων και τις υποχρεώσεις τους απέναντι στους πρώην ιδιοκτήτες τους, τουλάχιστον στις ελληνικές πόλεις της Αιγύπτου. Το έγγραφο σχετίζεται με ένα μάλλον σημαντικό οικονομικό διακύβευμα μεταξύ ενός απελεύθερου και του πρώην κυρίου του, των οποίων οι σχέσεις δεν καθορίζονται από *τους νόμους των Αιγυπτίων*, δηλαδή την ελληνική νομοθεσία που εφαρμοζόταν στην Αίγυπτο.⁸¹ Ο απελεύθερος μηνύει τον πρώην ιδιοκτήτη του, ο οποίος αν και έλαβε τα *λύτρα* για να τον απελευθερώσει και υποσχέθηκε την πλήρη ελευθερία του, εντούτοις στη συνέχεια προέβη σε αδικαιολόγητες αξιώσεις. Η απόφαση του επάρχου είναι υπέρ του ιδιοκτήτη, αφού απειλείται με ποινή ο απελεύθερος σε περίπτωση που συνεχίσει να κάνει μηνύσεις:

- 1 [- ca.11 -] παρ' Αἰγυπτίῳ[ς - ca.18 -]
[τοὺς ἀπελευθ]έρους τοῖς πάτρωσι, τὸν δὲ Ἡρα[κ]λείδην
[. ἀπειλη]φέναι παρ' αὐτοῦ ἀργύριον καὶ γεγρα-
[φέναι χειρόγρ]αφον περὶ τοῦ μηδὲν ἕξειν πρᾶγμα
5 [πρὸς αὐτόν, κα]ὶ ἀναγνόντος τὸ χειρόγραφον Λούπος
[βουλευσάμενο]ς μετὰ τῶν φίλων ἀπεφήνατο οὕτως·
[ἐν μὲν τοῖς τῶν] Αἰγυπτίων νόμοις οὐδὲν περὶ τῆς
[- ca.10 - καὶ τ]ῆς ἐξουσίας τῶν ἀπελευθερωσάντων
[- ca.15 -] ἀ[κο]λούθως τοῖς ἀστικοῖς νόμοις
10 [κελεύω τὸν Δαμαρί]ωνα Ἡρακλείδῃ τῷ πάτρωνι
[- ca.10 - κ]ατὰ τὸν νομόν. καὶ τῷ Δαμαρίωνι εἶπεν·
[- ca.11 -]ου καὶ προστίθημι ἐάν σε μέμψηται
[- ca.9 - ξυ]λοκοπηθῆναί σε κελεύσω.

Η απόφαση αυτή στηρίχθηκε στους *αστικούς νόμους* οι οποίοι παρείχουν στον πρώην ιδιοκτήτη ορισμένα δικαιώματα πάνω στον απελεύθερο.

Αν προβούμε σε μια σύγκριση με κατοπινές πηγές του 3^{ου} αιώνα, θα διαπιστώσουμε ότι στις πράξεις της απελευθέρωσης που έγιναν μετά τη ρωμαϊκή περίοδο υπάρχει σαφής όρος σύμφωνα με τον οποίο ο απελεύθερος αποδεσμευόταν πλήρως από τα δικαιώματα και την

⁸¹ Straus (2014b) 453.

εξουσία που είχε πάνω τους ο πρώην ιδιοκτήτης τους. Στον PSI IX 1040 αναφέρεται: *παραιντίκα τῆς τελευτ(ῆς) ἐλευθεροῖ καὶ ἀπολύει τῶν πατρωνικῶν δικ(αίων) σὺν πεκουλίῳ παντί* (15–9). ομοίως, στον P.Oxy. IX 1205: *[ὁμολογήσαμεν ἡλευθερωκένοι καὶ ἀπολελυκέ]ναι, ὑπέρ τε τῆς αὐτῆς ἐλευθερώσεως καὶ ἀπολύσεως αὐ[τῶν] ἡριθμηκένοι τὸ προκείμενον ἀργύριον καὶ μ]ηδὲ ἐν δίκ[α]ιον μηδεμίαν τε ἐξουσίαν ἔχειν εἰς αὐτοὺς ἀπὸ [τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας, διὰ τὸ ἀπαξαπλῶς ὑπὲρ αὐτ]ῶν διὰ Αὐρηλίων Διοσκόρου καὶ Ἰούστου ἡριθμηκένοι καὶ [ἀπεσχηκένοι ... τὸ προκείμενον] ἀργύριον* (10–13). Εξελικτικά, δηλαδή, οι συνθήκες για τους απελεύθερους καλυτέρευσαν αισθητά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Δούλοι: άνθρωποι ή αντικείμενα;

Είναι γεγονός ότι η δουλεία ως κοινωνικός θεσμός προκαλεί τη θεώρηση των δούλων με διττό τρόπο: είναι ταυτόχρονα υποκείμενα και αντικείμενα. Από τη μία μεριά, εργάζονταν, αναπαράγονταν, μάθαιναν κάποια τέχνη ή ακόμη και γράμματα, αλλά στις περισσότερες εκφάνσεις της ζωής τους αντιμετωπίζονταν ως *res*. Αυτός ο δυϊσμός γίνεται αισθητός τόσο στις αρχές και στις νομικές αιτήσεις που σχετίζονταν με διαδικασίες ή πράξεις που τους αφορούσαν, όσο και στην ιδιωτική τους ζωή, μέσα στο σπίτι και στην οικογένεια στην οποία ανήκαν.

Η αντιμετώπιση των δούλων ως αντικειμένων, ή ακόμα και ως μέρους της ακίνητης περιουσίας των ιδιοκτητών, εμφανίζεται με σαφήνεια στα συμβόλαια πώλησης και στις απογραφές, όπως ήδη αναλύθηκε. Κάθε αλλαγή ιδιοκτήτη καταγραφόταν στη *βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων*, η οποία, όπως υποδεικνύει το όνομά της, δεν περιελάμβανε ανθρώπους αλλά μόνο αγαθά. Παράλληλα, οι δούλοι αποτελούσαν αντικείμενο δωρεών σε διαθήκες και σε προίκες, ενώ οι ιδιοκτήτες τους δεν δίσταζαν να τους χρησιμοποιήσουν ως ενέχυρο σε δάνειά τους. Πολύ συχνά, αποτελούσαν περιουσία που μοιραζόταν μεταξύ πολλών ατόμων.

Το πέραςμα των δούλων από γενιά σε γενιά ιδιοκτητών πραγματοποιούνταν συνήθως μέσω *donationes mortis causa*. Στον P.Stras. II 122 η *Θαϊσᾶς* κληροδοτεί δύο δούλες στην κόρη της και τρεις δούλους στον γιο της ενώ απελευθερώνει μία δούλη: *τῇ [μ]ὲν θυγατρὶ Διοδώρᾳ [...] δουλικ[ὰ] σώματα δύο Σαραποῦν καὶ Σωτᾶν μην[ῶ]ν δέκα οἰκογενῇ ἐγ μην[τ]ρὸς Ἀμμωνίλλας (4–6), τῷ δὲ νύῳ [...] δουλικὰ σώματα Βουβαστάριον καὶ ταύτης τέκνα Δεῖον τὸν καὶ Ἐπάγαθον καὶ Ἑλένην τὴν καὶ Τύχην (7–9)*· στον P.Oxy. VI 907 ο *Αὐρήλιος Ἑρμογένης* κληροδοτεί ένα μέρος των αγαθών του στα τρία παιδιά του και δίνει ιδιαίτερες διευκρινίσεις για το μοίρασμα των δούλων του: ο δούλος *Φιλοδιόσκορος* κληροδοτεῖται στον έναν από τους γιους του, η δούλη *Εὐνοία* στην κόρη του *Πτολεμαΐδα*, και τα υπόλοιπα τέσσερα *δουλικά σώματα* στους τρεις γιους του και στην κόρη του *Διδύμη*. Ο P.*Mich.* V 326 αποτελεί το μοίρασμα της περιουσίας μεταξύ έξι αδελφών από τους γονεῖς τους και δείχνει μια σπάνια περίπτωση στην ελληνιστική Αίγυπτο κατά την οποία σε έναν οἶκο ανήκαν μεγάλες ιδιοκτησίες γης και όχι λιγότεροι από δεκαοκτώ δούλοι, από τους οποίους οι πέντε παραχωρήθηκαν από τον πατέρα και οι δεκατρεῖς από τη μητέρα. Παρά το γεγονός ότι η κατανομή των δούλων στα αδέλφια ήταν

αριθμητικά άνιση, φαίνεται να εξισορροπείται μεταξύ των αδελφών αφενός μεν με το μοίρασμα της ακίνητης περιουσίας, αφετέρου δε με τις διαφοροποιήσεις της ηλικίας αλλά και της αξίας των δούλων.

Οι δούλοι, εκτός από αντικείμενα κληρονομιάς, δίνονταν συχνά και ως προίκα, κυρίως στα παιδιά των ιδιοκτητών τους και η διαδοχή τους από τη μια γενιά στην άλλη γινόταν με τη μορφή της *donationis propter nuptias*. Οι πάπυροι P.Mich. V 340 και 341, καθώς και ο PSI VIII 904 αφορούν την προίκα και την *donatio propter nuptias* της *Ἡρακλείας*, κόρης του *Διδύμου* και της *Ροδούτος* λόγω του γάμου της με τον *Ἀρυώτην*, γιο του *Λυσιμάχου*. Από τα έγγραφα αυτά πληροφορούμαστε ότι η *Ἡρακλεία* έλαβε από τους γονείς της *έν προσφορᾷ* διάφορα αγαθά, μεταξύ των οποίων και δύο δούλους. Ενδεικτικά, στον P.Mich. V 340 αναφέρεται *[χρυ]σικῆς καὶ ἀργυρικῆς φερνῆς καὶ προσφορᾶς [ὑπ]αρχόντων καὶ κλήρων καὶ δουλικῶν [σ]ωμάτων* (20–2) και στον P.Mich. V 341 *χωρὶς ἄλλης ἀργυρικῆς καὶ χρυσικῆς φερνῆς καὶ κατοικικῶν κλήρων καὶ δουλικῶν σωμάτων δύο* (2). Ομοίως, στον P.Mich. V 343 ο *Χράτης* βεβαιώνει ότι έχει λάβει από τον *Ἰρίωνα φερνήν* και *παράφερνα* (2) *ἐμ προσφορᾶς ἄνευ διατιμῆσεος ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ δουλικῶν σωμάτων οἰκογενὴν πεδίσκην δούλην ἥ ὄνομα Ἀμμουνούς ἐκ Θανβάτος δούλης ἔχουσαν ἡλικίαν ἐτῶν πέντε* (6–7).

Τόσο από τα παραπάνω παραδείγματα όσο και από άλλες πηγές (π.χ. ο P.Oxy. II 265, ο P.Oxy. III 496, ο P.Vindob.Worp. 5 κ.λπ.) παρατηρούμε ότι οι δωρεές των δούλων ως προίκα δεν λάμβαναν χώρα παρά μόνο μεταξύ συγγενικών προσώπων. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο πάπυρος BGU IV 1114 στον οποίο ο *Ἰμερος* λαμβάνει ως προίκα πέντε δούλους από τον *Κόιντο Καϊκίλιο Κάστορα*, χωρίς να υπάρχει οικογενειακός δεσμός που να τους ενώνει. Ενδεχομένως και με μεγάλη επιφύλαξη, υποθέτουμε ότι πρόκειται για παράνομο εμπόριο των δούλων αυτών το οποίο πραγματοποιήθηκε με το πρόσχημα της προίκας προκειμένου να αποφευχθούν οι φόροι της πώλησης και η διαδικασία της *ἀνακρίσεως*.⁸²

Εκτός από τις περιπτώσεις διαδοχής των δούλων από γενιά σε γενιά, είτε μέσω κληρονομιάς είτε ως προίκα στα παιδιά των ιδιοκτητών, ήταν γνωστή ήδη από την πολεμαϊκή εποχή η πρακτική να πραγματοποιούνται συμβόλαια δανείων με ενέχυρο δούλους. Τα πολυάριθμα συμβόλαια που πιστοποιούν αυτήν την πρακτική αποδεικνύουν ότι οι δούλοι τοποθετούνταν κοινωνικά ανάμεσα στα περιουσιακά στοιχεία και εξισώνονταν με τα ακίνητα αγαθά, και μάλιστα είχαν μια σχετική αξία που επέτρεπε στους ιδιοκτήτες τους να τους

⁸² Biežuńska-Małowist (1977) 121.

χρησιμοποιούν ως ενέχυρα στις δανειοληπτικές τους συναλλαγές. Ενδεικτικά, αυτή η μεταχείριση των δούλων φαίνεται στους παπύρους BGU IV 1147 (*καὶ ἐκ τῆς ὑπαρχούσης τῇ Ἰρήνῃ δούλης Ἐρωτίου, καθ' ἥσπερ καὶ ἀναδέδωκεν αὐτῷ Δ[ιο]νυσίῳ ἐν ὑπαλλάγματι*, 23–5), P.Oxy. XLI 2957 (*[Διογᾶς] δοῦλος πρότερον [τ]ο[ῦ μετ]ηλλαχότος μου ἀνδρὸς Σαρα[πίωνος] τοῦ Διογένους ἐνεχυρασθεὶς δὲ ὑπὸ Μάρκου Ἀντωνίου Πάλλαντος*, 8–12), P.Lond. II 311 (*δεδωκέναι δὲ [τῇ]ν Θαῆσιν [ἐν] [ὑ]παλλάγματι καὶ διενγυήματος τ[οῦ] προκιμέ[νου] κ[εφα]λαίου καὶ τῶν τόκων*, 9–10), PSI XII 1228 (*ἐπὶ ὑποθήκῃ τῆς προκειμένης δούλης*, 23–4) και BGU II 567 (*ὑποθήκ(ης) δούλ(ου)*, 25).

Ταυτόχρονα, οι πηγές δείχνουν και μια άλλη «υπόσταση» των δούλων· τους παρουσιάζουν ως ανθρώπους που έχουν τη δυνατότητα συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, όπως και οι ελεύθεροι πολίτες, έστω και με αρκετούς περιορισμούς. Μία έκφανση της ζωής τους η οποία σχετίζεται με την ανθρώπινη αντιμετώπισή τους εντοπίζεται στη δυνατότητά τους να κάνουν δεσμούς τόσο μεταξύ τους όσο και με ελεύθερους ανθρώπους. Η σχέση μεταξύ ενός ελεύθερου άντρα και μιας δούλης παρόλο που δεν θεωρούνταν αποδεκτή, υφίστατο· και βέβαια, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η δούλη βρισκόταν στις υπηρεσίες του ίδιου του άντρα ή ακόμα και της γυναίκας του. Τα παιδιά που προέκυπταν από μια τέτοια σχέση αποκτούσαν το status της μητέρας τους, αν και σε πολλές περιπτώσεις στους παπύρους απαντά η απελευθέρωσή τους από τον ιδιοκτήτη-πατέρα τους. Παράλληλα, υπάρχουν αναφορές σε παπύρους για σχέσεις μεταξύ μιας ελεύθερης γυναίκας και ενός δούλου. Δεν είναι γνωστό αν ο γάμος μεταξύ τους ήταν αναγνωρισμένος από τον νόμο ή ποιες ήταν οι νομικές προεκτάσεις τέτοιων σχέσεων, εντούτοις, η καταγραφή τους σε επίσημα έγγραφα αποδεικνύει ότι τουλάχιστον σε ένα βαθμό ήταν αποδεκτές και κοινωνικά αναγνωρισμένες, έστω και εθιμοτυπικά. Ενδεικτικά ανεφέρουμε τον P.Ryl. II 103 στον οποίο καταγράφονται οι προηγούμενες απογραφές που είχε πραγματοποιήσει μια οικογένεια και μέσα από αυτές πληροφορούμαστε ότι η *Διδύμη* και ο δούλος *Ἡρακλείδης* είχαν καταγραφεί μαζί ως *συνόντες ἀλλήλ(οις)* (21).

Μια δεύτερη περίπτωση που θα επιχειρηματολογούσε υπέρ της αντιμετώπισης των δούλων ως ανθρώπων είναι η δυνατότητα και το δικαίωμά τους στην ιδιοκτησία. Είναι σημαντική η παρατήρηση ότι οι δούλοι είχαν στην κατοχή τους ορισμένα περιουσιακά στοιχεία, κυρίως δε αυτοί που δρούσαν σχετικά ανεξάρτητα ασκώντας επαγγελματικά κάποια τέχνη. Ο P.Gen.2 I 5 πιστοποιεί την ύπαρξη αγαθών που ανήκουν σε ένα δούλο: *ὁ ὑπο[γ]εγραμμένος*

δούλος Ἀ[φρ]οδισίου Ἀφροδισίου τοῦ Φιλώτου ἀ[πὸ κ]ώμης Διονυσιάδος γενομένου κωμογρ(αμματέως)

[τῆς κ]ώμης, οὐδ' τὰ ὑπάρχοντα [ε]ἰς πρᾶ[σιν] ὑπέρκειται (5–9). Στον P.Ryl. II 144 ένας δούλος αναφέρεται στο ενέχυρο που έχει βάλει για ένα δάνειο, υποδηλώνοντας ότι του ανήκουν περιουσιακά στοιχεία. Ακόμη και το γεγονός ότι οι δούλοι εργάζονταν έως ένα βαθμό αναξάρτητα, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είχαν στην κατοχή τους περιουσιακά στοιχεία. Σε επόμενες περιόδους διαπιστώνεται η κατοχή κάποιας περιουσίας από τους δούλους: ο P.Cair.Masp. III 67312 μολονότι ανήκει στο τέλος του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα, είναι πιθανό να μας δείχνει τη συνέχεια μιας κατάστασης γνωστής ήδη από την ελληνορωμαϊκή περίοδο: *ἐλευθεροῦσθαι πάντας τοὺς ἐξ οἴου δήποτε κάσου ἢ προφάσεως δούλους μο(υ) καὶ δουλίδας μετὰ το(ῦ) πεκουλίου(υ) αὐτῶν (100–1).* Ωστόσο, δεν πιστοποιείται από κανένα έγγραφο ή νομική διάταξη ότι οι δούλοι κατείχαν αγαθά *de iure*. Η κατοχή αντικειμένων ήταν ένα γεγονός το οποίο, όμως, δεν γνωρίζουμε κατά πόσο ήταν διαδεδομένο και νόμιμο στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο.

Τέλος, η αναγνώριση της ανθρώπινης υπόστασης των δούλων γίνεται φανερή μέσα από δύο ακόμη πτυχές: την οικονομική, η οποία σχετίζεται με τους φόρους τους οποίους καλούνταν να πληρώσουν, και τη νομική, η οποία σχετίζεται με τη δυνατότητα των δούλων της ρωμαϊκής περιόδου να απευθύνονται στις αρχές, έστω έμμεσα μέσω εκπροσώπου, προκειμένου να διευθετήσουν νομικής φύσεως υποθέσεις τους.⁸³ Όσον αφορά στη δεύτερη περίπτωση, ορισμένα έγγραφα μας δίνουν με ενάργεια μια εικόνα: στον P.Ryl. II 144 ένας δούλος καταθέτει στον *ἐπιστάτη φυλακειτῶν* μία μήνυση *πρὸς Ὀνῳφριν* εξαιτίας της επίθεσης και της ληστείας της οποίας έπεσε θύμα. Βέβαια, υποστηρίζεται ότι οι ίδιοι οι δούλοι δεν φαίνεται να είχαν το δικαίωμα να καταθέσουν μηνυτήρια επιστολή ή εν γένει να υπερασπιστούν τον εαυτό τους αυτοπροσώπως, χωρίς τη μεσολάβηση του κυρίου τους και ότι ο δούλος που αναφέρεται στον παραπάνω πάπυρο ενήργησε αυτόβουλα λόγω του αξιώματος του ιδιοκτήτη του (*ἐξηγητής*).⁸⁴ Στον P.Oxy. XXXIII 2672 ο *Αὐρήλιος Ἀφύγχιος* υποβάλλει μήνυση για λογαριασμό της δούλης του γιου του εξαιτίας μιας επίθεσης που αυτή δέχτηκε και ζητά ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για αυτήν. Μήνυση αποτελεί και ο SB XX 14085 που υποβάλλεται από κάποιον *Πτολεμαῖο*

⁸³ Βέβαια, δεν είναι αρκετά σαφές μέσα από τα παπυρικά ευρήματα αν οι δούλοι λειτουργούσαν για δικό τους λογαριασμό ή εκπροσωπούσαν τον ιδιοκτήτη τους. Παράλληλα, μηνύσεις πραγματοποιούνταν και εναντίον δούλων, όπως π.χ. φαίνεται στον BGU IV 1139 στον οποίο δύο σύζυγοι μηνύουν ενώπιον του επάρχου τον δούλο τους ο οποίος δραπετεύσε παίρνοντας μαζί του το παιδί των συζύγων.

⁸⁴ Straus (2015) 142.

λόγω κατακαύματος καὶ τελευτῆς (11) του δούλου του. Συνεπώς, στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο οι δούλοι επωφελούνταν κατά κάποιο τρόπο από τις νομικές διατάξεις οι οποίες έδιναν τη δυνατότητα στους ίδιους ή στους ιδιοκτήτες τους να απευθύνονται στις αρχές προκειμένου να διευθετήσουν ζητήματά τους.

Ο λόγος, συνεπώς, για τους δούλους οδηγεί σε μία αμφισημία, ανάλογα με την οπτική γωνία που αποφασίζει κανείς να τους μελετήσει. Όσον αφορά στη σχέση τους με τον ιδιοκτήτη τους, θεωρούνταν ως αντικείμενο. Ο ιδιοκτήτης είχε την πλήρη δικαιοδοσία πάνω τους, τους έδινε όνομα, εκμεταλλευόταν την εργασία τους, τους χρησιμοποιούσε ακόμη και ως ενέχυρο για τα πιθανά δάνειά του· μπορούσε να τους τιμωρήσει ή να τους παραχωρήσει σε καινούργιο ιδιοκτήτη ως δώρο ή ως κληροδότημα. Η μόνη του υποχρέωση απέναντί τους ήταν η παροχή τροφής και ένδυσης, ενώ η η εκπαίδευσή τους ήταν μάλλον μια επένδυση για τον ίδιο που δεν στηριζόταν σε ανιδιοτελείς σκοπούς. Στις περισσότερες εκφάνσεις τους, οι δούλοι αντιμετωπίζονταν ως *res*, ενώ η αντιμετώπισή τους ως ανθρώπους περιοριζόταν – σε νόμιμη βάση – στις χρηματικές τους υποχρεώσεις, όπως στην πληρωμή φόρων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παπυρικές πηγές

BGU I 193	BGU IV 1116	P.Bour. 16
BGU I 95	BGU IV 1125	
BGU I 115	BGU IV 1138	P.BruX. I 19
BGU I 146	BGU IV 1139	
BGU I 297	BGU IV 1147	P.Cair.Masp. III 67312
BGU I 326	BGU V 1210	
BGU I 361	BGU VII 1564	P.Cair.Preis. 1
BGU II 447	BGU VII 1581	
BGU II 460	BGU VII 1614	P.Cair.Zen. IV 59620
BGU II 467	BGU IX 1891	
BGU II 567	BGU XI 2111	P.Col. VIII 222
BGU II 617	BGU XVI 2604	P.Col. X 267
BGU III 859	BGU XX 2852	
BGU III 887		P.Coll.Youtie. II 75
BGU III 913	Mitt.Chr. 361	
BGU III 987		P.Corn. 21
BGU IV 1021	P.Berl.Leihg. I 15	
BGU IV 1058	P.Berl.Leihg. I 17	P.Fam.Tebt. 27
BGU IV 1059		P.Fam.Tebt. 37
BGU IV 1107	P.Bingen 62	P.Fam.Tebt. 38
BGU IV 1108	P.Bingen 74	P.Fam.Tebt. 40
BGU IV 1109		
BGU IV 1111	P.Bold. I 20	P.Fay. 78
BGU IV 1112		
BGU IV 1114	P.Bour. 14	P.Flor. I 61

P.Fouad. I 37	P.Lond. I 131 R	P.Oxy. I 49
P.Fouad. I 68	P.Lond. I 131 V	P.Oxy. I 50
	P.Lond. II 311	P.Oxy. I 94
P.Freib. II 10	P.Lond. II 325	P.Oxy. I 95
	P.Lond. VI 1915	P.Oxy. I 98
P.Gen.2 I 5		P.Oxy. II 262
P.Gen.2 I 22	P.Lugd.Bat. XIII 23	P.Oxy. II 265
		P.Oxy. II 283
P.Grenf. I 21	P.Meyer. 11	P.Oxy. II 327
P.Grenf. I 47		P.Oxy. II 259
P.Grenf. II 59	P.Mich. II 123	P.Oxy. II 263
	P.Mich. III 171	P.Oxy. II 265
P.Hamb. I 63	P.Mich. III 172	P.Oxy. II 283
	P.Mich. V 264	P.Oxy. II 327
P.Harr. I 62	P.Mich. V 278	P.Oxy. II 375
	P.Mich. V 326	P.Oxy. III 475
P.Herm. 18	P.Mich. V 340	P.Oxy. III 489
	P.Mich. V 341	P.Oxy. III 494
P.Kell. I 48	P.Mich. V 343	P.Oxy. III 496
	P.Mich. V 346a	P.Oxy. IV 706
P.Köln. V 232	P.Mich. V 349	P.Oxy. IV 714
		P.Oxy. IV 716
P.Kron. 16	P.NYU. II 41	P.Oxy. IV 722
		P.Oxy. IV 723
P.Lips. I 4	P.Oslo. III 129	P.Oxy. IV 724
P.Lips. II 142		P.Oxy. IV 725
P.Lips. II 151	P.Oxy. I 37	P.Oxy. IV 744
	P.Oxy. I 48	P.Oxy. VI 907

P.Oxy. VII 1030	P.Oxy. XLIX 3477	PSI XII 1228
P.Oxy. VIII 1110	P.Oxy. LVIII 3916	PSI XII 1230
P.Oxy. VIII 1120	P.Oxy. LXII 3070	PSI XII 1254
P.Oxy. IX 1186	P.Oxy. LXVII 4596	PSI XII 1263
P.Oxy. IX 1205		PSI XIII 1359
P.Oxy. IX 1206	P.Oxy.Hels. 12	
P.Oxy. X 1295	P.Oxy.Hels. 26	P.Stras. I 79
P.Oxy. XII 1422		P.Stras. II 122
P.Oxy. XII 1463	P.Rein. II 103	P.Stras. III 135
P.Oxy. XII 1468		P.Stras. IV 238
P.Oxy. XIV 1643	P.Ryl. II 103	P.Stras. VI 505
P.Oxy. XIV 1647	P.Ryl. II 111b	
P.Oxy. XIV 1648	P.Ryl. II 144	P.Tebt. II 399
P.Oxy. XIV 1706		P.Tebt. II 407
P.Oxy. XX 2265	P.Select. 23	
P.Oxy. XXVII 2474		P.Thmouis, Col 92
P.Oxy. XXXI 2582	PSI III 241	
P.Oxy. XXXIII 2672	PSI V 447	P.Turner 19
P.Oxy. XXXVI 2777	PSI V 452	P.Turner 22
P.Oxy. XXXVIII 2843	PSI VII 732	P.Turner 26
P.Oxy. XXXVIII 2856	PSI VIII 903	
P.Oxy. XLI 2951	PSI VIII 904	P.Vindob.Worp. 5
P.Oxy. XLI 2957	PSI IX 1040	
P.Oxy. XLI 2977	PSI IX 1055a	P.Wisc. I 5
P.Oxy. XLII 3014	PSI IX 1065	P.Wisc. I 33
P.Oxy. XLII 3054	PSI X 1146	
P.Oxy. XLV 3241	PSI X 1154	SB I 4429
P.Oxy. XLVI 3197	PSI XII 1227	SB I 5137

SB I 5217	SB X 10219	SB XXII 15538
SB I 5616	SB XII 11248	SB XXIII 15347
SB III 6016	SB XIV 11277	SB XXIV 16257
SB III 6097	SB XIV 11904	
SB III 6291	SB XIV 11998	SPP XX 71
SB V 7555	SB XVI 12220	SPP XXII 40
SB V 7573	SB XVI 12293	
SB V 7607	SB XVII 13305	Stud.Pal. XXII 8
SB VI 9145	SB XVIII 13274	Stud.Pal. XXII 60
SB VI 9216	SB XVIII 13977	
SB VI 9532	SB XX 14085	W.Chr. 217
SB VIII 9733	SB XXII 15345	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για τις συντομογραφίες των περιοδικών ακολουθείται το σύστημα της *Année Philologique*

Abou-Aly, A. (1996), “The wet nurse: a study in ancient medicine and Greek papyri”, *Vesalius* 2: 86–97

Alston, R. (2002), *The City in Roman and Byzantine Egypt*, London/New York

Bagnall, R.S. — Frier, B.W. (1994), *The demography of Roman Egypt*, Cambridge

Bagnall, R.S. (2006), *Hellenistic and Roman Egypt: Sources and Approaches*, Aldershot

Bagnall, R.S. (2007), “Family and Society in Roman Oxyrhynchus”, στο Bowman, A.K., Coles, R.A., Gonis, N., Obbink, D. και Parsons, P.J. (edd.), *Oxyrhynchus: a City and its Texts*, London, σσ. 182–93

Bagnall, R.S. (2011), *Everyday Writing in the Graeco-Roman East*, Berkeley/Los Angeles/London

Biezuńska-Małowist, I. (1965), “Les esclaves payant ἀποφορά dans l’ Égypte gréco-romaine”, *JJP* 15: 65–72

Biezuńska-Małowist, I. (1968), “Les esclaves en copropriété dans l’ Égypte gréco-romaine”, *Aegyptus* 48: 116–29

Biezuńska-Małowist, I. (1969), “Les enfants-esclaves à la lumière des papyrus” στο Bibauw, J. (ed.), *Hommages à Marcel Renard II*, σσ. 91–6

Biezuńska-Małowist, I. (1977), *L’ esclavage dans l’ Égypte gréco-romaine. Seconde partie: période romaine*, Wrocław/Varsovie/Cracovie/Gdansk

Biezuńska-Małowist, I. (1985), “L’ esclavage dans l’ Égypte gréco-romaine: Quelques observations en marge de publications récentes”, *BASP* 22: 7–14

Bowman, A.K. — Coles, R.A. — Gonis, N. — Obbink, D. — Parsons, P.J. (2007), *Oxyrhynchus: a City and its Texts*, London

Bradley, K.R. (1984), *Slaves and Masters in the Roman Empire*, Brussels

- Bradley, K.R. (1994), *Slavery and Society at Rome*, Cambridge
- Bradley, K.R. — Cartledge, P. (2011), *The Cambridge world history of slavery, 1: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge
- Buckland, W.W. (2010), *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge/New York
- Burnet, R. (2003), *L'Égypte ancienne à travers les papyrus*, Paris
- Duncan-Jones, R. (1974), *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge
- Farr, J. (1993), “Manumission in the Form of a *Donatio Mortis Causa*”, *BASP* 30: 93–104
- Finley, M.I (1980), *Ancient Slavery and Modern Ideology*, New York
- Foxhall, L. — Salmon, J. (1998), *When men were men: Masculinity, power and identity in classical antiquity*, London/New York
- Garlan, Y. (1988), *Η δουλεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα
- Garnsey, P. — Saller, R. (2015), *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*, Oakland
- Grubbs, J.E. — Parkin, T. (2013), *Childhood and Education in the classical world*, Oxford
- Harlow, M. — Larsson-Lovén, L. (2012), *Families in the Roman and Late Antique World*, London/New York
- Harrill, A.J. (1995), *The Manumission of Slaves in Early Christianity*, Tübingen
- Istasse, N. (2000), “Les fonctions exercées par les affranchis en Égypte romaine d'après les papyrus et ostraca grecs et latins”, *ZPE* 132:197-210
- Keenan, J.K — Manning, J.G. — Yiftach-Firanko, U. (2014), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest. A Selection of Papyrological Sources in Translation, with Introductions and Commentary*, Cambridge
- Kehoe, D.P. (2010), *Law and Rural Economy in the Roman Empire*, Ann Arbor
- Laes, C. (2008), “Child slaves at work in Roman antiquity”, *Anc. Soc.* 38: 235–83
- Legras, B. (2009), *L'Égypte grecque et romaine*, Paris

- Lewis, N. (1983), *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford
- Llewelyn, S.R. (1992), *New Documents Illustrating Early Christianity: A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published in 1980–81*, Macquarie University
- Migeotte, L. (2009), *The Economy of the Greek Cities. From the Archaic Period to the Early Roman Empire*, Berkeley/Los Angeles/London
- Montserrat, D. (1996), *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, London/New York
- Montserrat, D. (1998), “Experiencing the male body in Roman Egypt”, στο Foxhall, L. και Salmon, J. (edd.), *Then men were men: Masculinity, power and identity in classical antiquity*, London/New York, σσ. 153–64
- Palme, B. (2009), “The Range of Documentary Texts: Types and Categories”, στο Bagnall, R.S. (ed.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford/New York, σσ. 358–94
- Papathomas, A. (2000), “Ein kaiserzeitlicher Zahlungsauftrag an einen Oiketes”, *Analecta Papyrologica* 12: 221–6
- Parca, M. (2017), “The Wet Nurses of Ptolemaic and Roman Egypt”, *ICAS* 42: 203–26
- Phillips, W.D. (1985), *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade*, Minneapolis
- Pudsey, A. (2013), “Children in Roman Egypt”, στο Grubbs, J.E. και Parkin, T. (edd.), *Childhood and Education in the classical world*, Oxford, σσ. 484–509
- Scheidel, W. (2011), “The Roman slave supply”, στο Bradley, K. και Cartledge, P. (edd.), *The Cambridge world history of slavery, 1: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge, σσ. 287–310
- Sijpesteijn, P.J. (1986), “Some remarks on the πενθήμερος-corvée”, *ZPE* 64: 125–9
- Straus, J.A. (1973), “Le statut fiscal des esclaves dans l’Égypte romaine”, *Chron. d’É.* 48: 364–9
- Straus, J.A. (1977), “Quelques activités exercées par les esclaves d’après les papyrus de l’Égypte Romaine”, *Hist.* 26: 74–88

Straus, J.A. (1981), “P.Oxy. II 336 Descr.: Enregistrement de la vente d’ une esclave”, *Ant. Class.* 50: 753–8

Straus, J.A. (2004), *L’ achat et la vente des esclaves dans l’ Égypte romaine. Contribution papyrologique à l’ étude de l’ esclavage dans une province orientale de l’ empire romain*, Leipzig

Straus, J.A. (2009), “L’ affranchissement dans l’ Égypte gréco-romaine: À propos d’ un ouvrage récent sur l’ affranchissement et le statut des affranchis dans le monde grec antique”, *Ant. Class.* 78: 233–9

Straus, J.A. (2014a), “Esclaves malfaiteurs dans l’ Égypte romaine”, στο Tallet, G. και Zivie-Coche, C. (edd.), *Le myrte et la rose: Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves, Collègues et amis*, Montpellier, σσ. 23–31

Straus, J.A. (2014b), “Slaves and slavery in the Roman period”, στο Keenan, J.K., Manning, J.G. και Yiftach-Firanko, U. (edd.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest: A Selection of Papyrological Sources in Translation, with Introductions and Commentary*, Cambridge, σσ. 452–61

Straus, J.A. (2015), “Esclaves maltraités ou punis dans l’ Égypte romaine”, *Chron. d’ É.* 90: 134–46

Taubenschlag, R. (1955), *The law of greco-roman Egypt in the light of the papyri*, Warsaw

Wallace, S.L. (1938), *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton

Westermann, W.L. (1955), *The Slave systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia

Wiedemann, T. (1981), *Greek and Roman Slavery*, London/New York

Wipszycka, E. (1963), *L’ industrie textile dans l’ Égypte romaine*, Wrocław/Warsaw

Zelnick-Abramovitz, R. (2005), *Not wholly free. The concept of manumission and the status of manumitted slaves in the ancient greek world*, Leiden-Boston

Παπαθωμάς, Α. (2014), *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*, Αθήνα

